

ZORA VANOVIČOVÁ
AUTORITA SYMBOLU

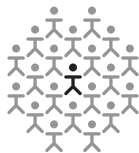
Recenzentky:

doc. PhDr. Hana Hlôšková, CSc.

Mgr. Tatiana Podolinská, PhD.

ZORA VANOVIČOVÁ

AUTORITA SYMBOLU

Ústav etnológie
Slovenskej akadémie vied

Bratislava 2014

© Ústav etnológie SAV Bratislava
© Autor: PhDr. Zora Vanovičová

Editorka a jazyková redakcia:
doc. PhDr. Eva Krekovičová, DrSc.

Vydal a vytlačil ZING PRINT, Bratislava

ISBN 978-80-970975-2-3
EAN 9788097097523

OBSAH

Autorita Zory Vanovičové (Predslov) (<i>Jana Pospíšilová</i>)	7
Úvod (<i>Eva Krekovičová</i>).....	11
Obraz hrdinu v slovenskom prozaickom folklóre. (Na príklade folklórneho cyklu o Milanovi Rastislavovi Štefánikovi).....	13
Prvky <i>biosu</i> v súčasnom slovenskom folklóre.....	19
Motív smrti ako mýtotvorný prvok vo folklórnom cykle o Milanovi Rastislavovi Štefánikovi.....	27
Milan Rastislav Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku.....	37
Folklórny hrdina za národnou hranicou (Tomáš Garrigue Masaryk na Slovensku I.)	53
<i>Genius loci – genius personae</i> : Topoľčianky (Tomáš Garrigue Masaryk na Slovensku II.)	69
Obraz Jana Masaryka v ústnom podaní	79
Autorita symbolu: osobnosti Československej republiky v pamäti a folklóre Slovákov. Štefánik a Masarykovci (K 90. výročiu založenia Československa).....	87
K 90. výročiu smrti generála Milana Rastislava Štefánika.....	95
Literatúra a pramene	101
Edičná poznámka: bibliografia publikovaných štúdií a prednášok Zory Vanovičovej	105
Namiesto záveru: niekoľko nesúvislých osobných poznámok jedného historika k téme tejto knihy (<i>Peter Macho</i>)	107
Summary	111

AUTORITA ZORY VANOVIČOVÉ

(Predslov)

Knižní výběr tematicky provázaných studií Zory Vanovičové představuje originální badatelský proud ve slovenské etnologii. Shromážděné folkloristické příspěvky pojednávají o soudobé ústní slovesnosti a zejména narativech obsahujících obrazy novodobých hrdinů – významných postav československých dějin. Jako naprosto neautoritativní typ člověka se Zora Vanovičová stala autoritou v bádání o mytologizaci významných postav československých dějin ve folklorním podání. Svými pracemi dokazuje možnost a schopnost folkloristiky sledovat prostřednictvím memorátů „aké-si alternativne, skryté dejiny v predstavách ľudí, ktorí ich prežívajú ...“

Začínající badatelka Zora Mitaľová (Vanovičová) měla to štěstí, že na konci šedesátých let 20. století zaznamenala při sběru ústního prozaického folkloru ke své diplomové práci v Brezové pod Bradlom a okolí vyprávění o Milanu Rastislavovi Štefánikovi, které směřovalo k vytváření legendy o hrdinovi a mučedníkovi. Bohužel, nastávající politické poměry v období normalizace nedovolily, aby se dále věnovala tomuto tématu a aby svoji dráhu vědecké pracovnice plně rozvinula tak, jak by bylo žádoucí a jak by si byla přála. Zmíněnou problematiku mohla znovu zkoumat po uplynutí čtvrt století, kdy už pamětníci M. R. Štefánika nežili, ale vzpomínky na vyprávění předků dosud živé byly. Po Listopadu 1989 provedla návratný výzkum, nové sběry a bádání rozšířila o další témata a postavy a v analýzách se nechala inspirovat zahraniční literaturou. Podle mého názoru to nebyla náhoda, že se Z. Vanovičová téměř dvacet let zabývala postavami československých dějin. Jako hloubavou, široce vzdělanou a o duchovní vědomí obohacenou badatelku ji zaujala zmíněná témata i proto, že idea československého státu je jí blízká: „Spoločný štát Čechov a Slovákov nebude nikdy len minulosťou, pretože je trvalo samozrejmou súčasťou histórie jedného aj druhého národa.“ Z. Vanovičová ukázala, že období společného státu Čechů a Slováků dokládají nejen zaznamenané historické události, ale i mnohé mýty, ať už s pozitivním nebo negativním obsahem, které jsou živé v ústním podání, anebo latentně zůstávají uchovány ve vědomí lidí. Šťastnou rukou uchopila vyprávěné příběhy utvářející obrazy novodobých hrdinů – Tomáše Garrigua Masaryka, Jana Masaryka, Charlotty a Alice Masarykových a Milana Rastislava Štefánika – a jako badatelka znalá kritérií folklorní tradice a opírajíc se o další humanitní disciplíny, zejména historii a literární vědu, vystihla podstatné rysy mýtotvorného procesu. Ve studiích věnovaných M. R. Štefánikovi dochází k závěru, že štefánikovský cyklus navazuje prvky *biosu* na strukturu životopisů svatých a opírá se o srovnání literární památky – velkomoravské legendy *Život Konštantína-Cyrila* a *Život Metoda* – s folklorními epizodami cyklu o M. R. Štefánikovi. Počátkem mýtotvorného procesu se stala tragická smrt M. R. Štefánika a mohyla na Bradle v blízkosti jeho rodné obce Košariská je dodnes vý-

znamným, až magickým místem, hrajícím pozoruhodnou roli v kulturním životě lidí na slovensko-moravském pomezí. Skutečné místo havárie, na kterém byl vybudován skromnější památník (také podle projektu Dušana Jurkoviče) v Ivánce u Bratislavy, se ve folklorním podání nevyskytuje nebo nebylo zaznamenáno.

Postava prezidenta T. G. Masaryka a jeho rodiny je ve vzpomínkových vyprávěních spojená především s místy, kde prezident na Slovensku trávil volné chvíle. Zdůrazňuje se v nich náklonnost k „obyčejným“ lidem, ke Slovensku a zachycují rozdíl ve vnímání povahových rysů „dobrého panovníka“ – prezidenta Masaryka a jeho syna Jana.

Materiál pro své studie sbírala Z. Vanovičová pouze na Slovensku – ovšem s jednou výjimkou. Tou byl výzkumný pobyt, který jsme společně prožily na moravské straně v bezprostřední blízkosti bývalé československé hranice, v malém regionu Valašskokloboucka nazývaném Nedašovské Závřší. Tento region se vůči svému okolí vymezuje některými zvláštnostmi. Tři obce – Nedašov, Nedašova Lhota a Návojná – se vyznačují demografickou homogenitou, výskytem některých – jinde zaniklých – projevů tradiční lidové kultury, pevnými příbuzenskými vazbami, endogamními sňatky a značnou religiozitou obyvatel katolického vyznání. V roce 1998 jsme se po Velikonocích rozjeli z Brna na Závřší, abychom zde provedli terénní výzkum zaměřený na kulturu a folklor dětí. Je to oblast, kterou navštěvuji od sedmdesátých let 20. století, a tak jsme měli s kolegyní Martou Toncrovou a Karlem Altmanem dobré předpoklady ke kontaktům v základní škole v Nedašově, kam docházejí děti také z Nedašovy Lhoty a z Návojně, ale i v gymnáziu v blízkých Valašských Kloboukách. Usilovali jsme tenkrát se slovenskými kolegyněmi o společný projekt zaměřený na slovesný folklor, zpěvnost a volný čas dětí, a tak jsem k účasti na našem výzkumu vyzvala Zoru Vanovičovou, jejíž bádání o různých sférách dětské kultury bylo inspirativní a známé. Z. Vanovičová byla aktivní účastnicí několika besed a rozhovorů a zejména v Nedašově byly zaznamenány vzpomínky na legionáře, na presidenta Masaryka, na blízkost československé hranice, na profesora Karla Chotka, který opakovaně jezdil do Nedašova, také na kolegyni Jiřinu Svobodovou z Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, emocionálně vypjaté byly výpovědi o vytrhávání ovocných stromů a zabavování dobytka při pozdní a tvrdé kolektivizaci zemědělství v sedmdesátých letech 20. století a v neposlední řadě o akci státní bezpečnosti STB nazývané *Světlana* a pronásledování místního faráře. Komentář Z. Vanovičové byl stručný: „Ťažko uverit’.“

Z. Vanovičová se s námi zúčastnila také rozhovorů v rodině Zúbkově ve Valašských Kloboukách. Během večera se otázky soustředily na současné rituály studentů místního gymnázia spojené s maturitou, zaujal nás humor a vtipy středoškoláků. S M. Toncrovou se podílela na rozhovoru o místním folklorním souboru *Závřšan* a vedle zpěvnosti školáků pozornost vzbudila i postava zdejšího mimořádně aktivního učitele hudební výchovy. Karel Altman se zaměřil na valašskokloboucké trampy a jejich dnes už legendární osady na Pulčinách či v chatě *Shangri-la* a později zde rozvinul své výzkumy, postupně i se studenty etnologie Masarykovy univerzity. Z mé paměti se

výzkum se Z. Vanovičovou nevyratil a trvalou památkou na společně strávené chvíle přinášející radost z poznávání je Zořina kresba nedašovského kostela. Věřím, že i Z. Vanovičová si domů odnesla vedle zaznamenaných memorátů také něco navíc.

Neotřelost předkládaných prací Z. Vanovičové spočívá v promyšleném přístupu k tématům a propracovanosti hledisek, které jsou originální, vlastní právě autorce. Nebojí se experimentovat a nepochybuje o správném výběru témat. Zřejmě i tato schopnost pramení z podstaty autorky, která zná pravé hodnoty tohoto světa.

Jana Pospíšilová

ÚVOD

PhDr. Zora Vanovičová, dlhoročná pracovníčka Ústavu etnológie (pred rokom 1994 Národopisného ústavu) Slovenskej akadémie vied v Bratislave, sa vo svojej vedeckej práci špecializuje na oblasť folkloristiky. Zaujal ju detský folklór a kultúra detí, a hlavne ústne odovzdávané prozaické podania. Vo svojich bádaniach vychádza z materiálov získaných vlastným terénnym výskumom, ktoré však spracúva interdisciplinárne, na základe polyaspektovej analýzy zložitých a meniacich sa kultúrnych a historických kontextov skúmaných fenoménov, využívajúc etnologické i literárno-vedné prístupy. Jej vedecké práce originálnym spôsobom prispeli k rozvoju slovenskej etnológie a folkloristiky.

Knižná monografia dr. Vanovičovej prináša výsledky dlhodobých výskumov autorky k problematike obrazu hrdinu. Jednotlivé kapitoly knihy reprezentujú jednu líniu jej prác k tejto problematike. Autorka v nich z rôznych uhlov pohľadu analyzuje takých kultúrnych hrdinov, ktorí zastávali už počas svojho života výnimočnú pozíciu v spoločnosti a vo verejnom diskurze. Boli to významné osobnosti a politici, ktorí mali potenciál zosobňovať symboly autority. Ide tu o univerzálny typ hrdinu, ktorý podlieha procesom mýtizácie, pričom tieto procesy testuje Z. Vanovičová na príklade osobností 20. storočia spätých so vznikom a existenciou Československej republiky (prvý prezident Československej republiky Tomáš Garrigue Masaryk, jeho manželka Charlotte a ďalší členovia jeho rodiny, o. i. syn Jan Masaryk, československý politik a diplomat /1940 - 1948 minister obrany ČSR/ a generál Milan Rastislav Štefánik, spoluzakladateľ ČSR). Autorka sleduje naratívy viažuce sa k týmto osobnostiam a konkrétne podoby procesov ich mýtizácie medzi oficiálnym „spomínaním“ a spontánnym ústnym podaním.

Keďže jednotlivé štúdie a kapitoly v monografiách publikované v časovom rozmedzí rokov 1991 - 2008 sú roztratené v rôznych, nie vždy bežne dostupných, prameňoch a navzájom úzko súvisia (vrátane poslednej časti, ktorú autorka predniesla v roku 2009 na pôde Univerzity Bazilej a ktorá doteraz nebola publikovaná), rozhodli sme sa ich pri príležitosti tohtoročného autorkinho jubilea vydať ako celok. O napísanie predslovu a doslovu ku knihe sme požiadali vedecké osobnosti, ktoré so Zorou Vanovičovou v rámci jej výskumov spolupracovali, a to PhDr. Janu Pospíšilovú, PhD., vedúcu pobočky Etnologického ústavu Akadémie vied České republiky Brno a slovenského historika Mgr. Petra Macha, PhD., vedúceho Oddelenia dejín 19. storočia v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied v Bratislave.

Eva Krekovičová

OBRAZ HRDINU V SLOVENSKOM PROZAICKOM FOLKLÓRE

(Na príklade folklórneho cyklu o Milanovi Rastislavovi Štefánikovi)

Od konca sedemdesiatych, najmä však v osemdesiatych rokoch 20. storočia prebiehal v západnej Európe (v americkej folkloristike oveľa skôr) intenzívnejší výskum problematiky hrdinu vo folklóre. Šírka tohto problému, diferencovanosť „hrdinov tisícich tvárí“ (Campbell, 1949) a nadväznosť hrdinského folklóru na súvislosti historicko - literárno - psychologicko - filozofické predstavuje pre folkloristický výskum relatívne rozsiahle pole záujmu.

Koncom šesťdesiatych rokov som v rámci výskumu ústneho prozaického podania získala materiál z cyklu folklórnych rozprávání o postave Milana Rastislava Štefánika v Brezovej pod Bradlom, Košariskách a okolí k diplomovej práci *Súčasný stav prozaického folklóru na Brezovej pod Bradlom* (FiFUK Bratislava 1969). V ňom sa objavili niektoré zaujímavé záznamy smerujúce k legendizácii tejto významnej vedeckej a politickej osobnosti, ktorej život skončil tragickou, pritom záhadnou smrťou. Už tento výskum upozornil na osobitosť vývoja štefánikovského folklórneho cyklu. Publikovanie tejto témy však v období normalizácie a zámerného potláčania „Štefánikovho kultu“ nebolo možné (výsledky tohto výskumu boli čiastočne publikované až v roku 1990 v *Slovenských pohľadoch* č. 7). V súčasnej zmenenej politickej situácii som nadviazala na tento výskum návratným výskumom, ktorý mal overiť proces vývoja tejto témy v teréne, jeho stav v súčasnosti, a zároveň poskytnúť východiská na rozpracovanie tejto témy v širšom kontexte.

Výskum bol prvou fázou širšie plánovaného projektu – sledovania folklorizačného procesu podaní o M. R. Štefánikovi (MRŠ), ktoré sa začali rozvíjať po jeho tragickej smrti 4. mája 1919 a pokračovali variantmi až do súčasnosti. Do tohto procesu v priebehu 73 rokov vstupovali postupne rôzne správy, dohady, historické analýzy jeho politického pôsobenia, biografické práce, spomienky na neho, politické hodnotenia, ktoré sa cez masmédiá dostávali k širokému okruhu ľudí a vplývali nielen na poznanie viacerých detailov štefánikovskej témy, ale aj na formovanie postojov a tvorbu variantov.

Výrazným spôsobom vplývala ďalej na vývoj tejto látky vo folklóre aj politická situácia, ktorá sa v priebehu 73 rokov niekoľkokrát menila (od roku 1919 zmena v roku 1948, potom v rokoch 1967 - 1969 a znova zmena od roku 1970 do roku 1989) a vytvárala vo vzťahu k MRŠ obdobia napätia a uvoľnenia, ktorými folklorizačný proces prechádzal.

Skutočnosť, že som v súčasnej fáze práce výskum zamerala len regionálne, na okruh rodiska MRŠ (okolie Košarísk, Brezovej a blízke kopanice, dnes už samostatná obec Prieipasné, ale aj vzdialenejšia katolícka obec Hradište), nezužuje rozšírenie tejto látky len v uvedenom okruhu: v ďalšom postupe sa predpokladá rozšírenie výskumu dotazníkovou formou, formou interview a zaznamenávania materiálu z celého

územia Slovenska, kde sa môžu ukázať súvislosti nielen regionálne a národné, ale aj konfesijné. (Najmä v súčasnosti po politických zmenách sa tieto väzby môžu prejavovať silnejšie; dnes sa totiž objavujú tendencie presadzovať oficiálne kultúry politických osobností z dejín slovenskej minulosti – Hlinka, Tiso – ako to bolo tiež v období prvej Slovenskej republiky 1939 - 1945.) V priebehu výskumu sa tiež pomerne výrazne prejavila konfesijnosť podaní – informátori asociatívne naznačovali historickú kontinuitu evanjelických a protestantských tradícií, do ktorých zaraďujú osobnosť MRŠ a vzťah lokality k nemu (tolerančná, husitská, hurbanovská povstalecká tradícia z roku 1848 a politické národné snahy v boji proti maďarizácii začiatkom 20. storočia). Hypotéza o celoslovenskom folklórnom ohlase štefánikovskej témy (doteraz neskúmaná) vychádza nielen z kontinuity „národných pútí“ na mohyly MRŠ na Bradle počas všetkých, i „zakázaných“ období (posilňovaných najmä moravskými a českými návštevníkmi), ale tiež stávaním pomníkov na celom Slovensku i v zahraničí, pomenovaním námestí, ulíc, inštitúcií, škôl, vojenských útvarov, parkov, mostov, tunelov, partizánskych skupín v odboji za SNP v rôznych oblastiach Slovenska, umeleckých diel a pod. jeho menom. Štefánik sa stal v krízových obdobiach boja o Československú republiku jeho symbolom, symbolom boja za spoločný štát, slobodu národa a spravodlivé občianske práva. Pritom bol sám celé dlhé obdobia zneuctievanej násilnými postupmi moci.

Prvá fáza výskumu, naplánovaná na rok 1991, bola sústredená na rodisko MRŠ preto, že išlo o návratný výskum po 25 rokoch (keďže v predchádzajúcom období politická situácia nedovoľovala vrátiť sa k nemu skôr), ale aj z toho dôvodu, aby bolo ešte možné zastihnúť ďalšiu generáciu nositeľov, už vlastne deti vrstovníkov MRŠ, ktorí boli informátormi v 60. rokoch, a ktorí sú predstaviteľmi ďalšej fázy folklorizačného procesu tejto látky. Náš výskum sa zameriaval na:

1. Zber materiálu, záznamy podaní, spomienok ľudí na to, čo počuli od svojich rodičov (niekedy ešte aj priamych účastníkov udalostí okolo pohrebu MRŠ). V nich som očakávala prejav zmien v tvorbe epizód, variantoch, ktoré nastali po dvoch politických zlomoch (prerušenie krátkeho obdobia politického uvoľnenia v rokoch 1967 - 1969, potláčanie v 70. rokoch a rok 1989, keď sa po normalizácii uvoľnilo napätie z oficiálneho mlčania o MRŠ). Materiál zaznamenal obohatenie epizód a odraz týchto politických konfliktov vo vzťahu k MRŠ.
2. Konfrontáciu variantov zo 60. rokov i súčasných podaní s historickou skutočnosťou, s publikovanými dokumentmi, ako aj s vyjadrením ľudí, ktorí boli v priamom kontakte so snúbenicou MRŠ markízou Giulianou Benzoniovou a poznali jej hodnotenie udalostí v biografii MRŠ (H. Ponická, E. Tóthová z Košarísk, M. Benža). Tento výskum znamenal najmä (kým ešte je to od pamätníkov možné) overenie si procesu mýtizácie osobnosti MRŠ v súčasnom folklóre.
3. Experimentálny prieskum v najmladšej generácii – u detí na Brezovej (piata trieda ZŠ), ktorý mal určitým spôsobom, formou slohu na tému „Čo by

bolo, keby...“ (nebol MRŠ zahynul v roku 1919) presondovať predstavy detí a ich poznanie epizód z biografie osobnosti, ktorá sa dnes všeobecne, a najmä v lokalite považuje za významnú až ideálnu. Inštrukcia požadovala využiť poznanie čo najviac zo života MRŠ a fantazijne dotvoriť jeho život do súčasnosti, keby nebol prerušený predčasnou smrťou. Táto časť výskumu priniesla dosť sporné výsledky. Očakávala som od tohto experimentu bohatšie znalosti epizód MRŠ od detí, zdá sa však, že po normalizačnom pôsobení školy a všeobecnom oficiálnom vymazávaní MRŠ z pamäti národa a deformovaní histórie sa ešte poznanie tejto látky nestačilo dostať do povedomia najmladšej generácie. Na druhej strane nesplnilo úplne ani očakávanie fantazijného dotvorenia života MRŠ: často sa v prácach prejavila skôr detská recesia (vlastná ich veku) ako recesia na vážnu tému. Aj takéto konštatovanie, ktoré bude problémom analýzy tohto materiálu, je svedectvom o dnešnom stave štefánikovského cyklu.

(Výskum som vykonala 30. 9. - 4. 10. 1991 a obsahol všetky tri pripravené formy jeho projektu. Prepis materiálu – 70 strán; 26 strán školskej slohovej úlohy.)

Teoretické východiská, o ktoré som sa opierala pri koncipovaní projektu výskumu prozaického folklórneho cyklu podaní o MRŠ, pokladajú tento výskum len za jednu časť výskumu širšej témy – predstavy hrdinskej (či anti-hrdinskej) osobnosti a ich reflexiu v prozaickom folklóre na Slovensku. Na Slovensku sa folkloristickému výskumu tejto problematiky venoval už A. Melicherčík v súvislosti s jánošíkovským folklórom a V. Gašparíková v širokej téme zbojníckeho folklóru a folklóru národnoslobodzovacích hnutí v rôznych historických obdobiach, ako aj J. Michálek pri sledovaní memorátov o hrdinoch SNP. Vo forme rozprávača-hrdinu spracovala túto tému G. Kiliánová a H. Hlôšková (ľudoví rozprávači). V širších kontextoch sa však uvedená problematika doteraz nerozpracovávala. Touto témou som sa zaoberala, pokiaľ to bolo možné, postupne v priebehu predchádzajúcich 25 rokov (išlo o folklórne cykly o MRŠ, humoristickej postave sváka Ragana z Brezovej, Žigu z Banskej Bystrice a Pauloviča z Martina).

Rozpracovanie teórie mýtu a typových predstáv v americkej literárnej kritike v 30. a 40. rokoch, ktoré vychádzalo zo psychologických teórií C. G. Junga o problematike hrdinu, prinieslo v západoeurópskej folkloristike koncom 70. a v 80. rokoch (pozri napr. bibliografiu k heslu Held/Heldin v *Enzyklopädie des Märchens*) široký okruh nie len folkloristických problémov, ktoré sa objavili s touto témou (problém „monomýtu“ – J. Campbell; všeobecnosť a zvláštnosť archetypov; reoralizácia folklórnych látok z masmédií; vzťah regionálnosti a internacionálnosti folklórnych hrdinov; metamorfóza hrdinu ako projekcia potrieb a snáh spoločenstva; problém recepcie ako adaptácie kultúrneho symbolu – S. Wienker-Piepho; vzťah história - folklór; prehodnocovanie ústnosti orálnej kultúry, ktorá bola tradične považovaná za jeden zo základných znakov folklóru – L. Röhrich atď.). Bola vypracovaná typológia hrdinov (historických - fiktívnych) a antihrdinov (komických či negatívnych po-

stáv folklórnych podaní), ale aj predstáv šírených masmédiami. Vytvorila sa schéma biografických epizód, ktoré platia pre široko diferencovaný okruh hrdinských postáv („celebrity“ i „popular“, pre svätcov i zbojníkov, pre rozprávkové postavy i pop-hviezdy, komických hrdinov i politické osobnosti).

Vychádzajúc zo získaného materiálu treba konštatovať, že problematika folklóru o osobnosti MRŠ v procese mýtizácie, akej sme svedkami priamo v teréne, je komplikovaná súvislosťami historickými i politickými, siahajúcimi vo folklóre hlbšie pred i za život MRŠ a udržiavajúcimi kontinuitu minulosti, prítomnosti a budúcnosti v živote a duchovnom potenciáli národného spoločenstva. To je jeden výrazný znak mýtu MRŠ, ktorý poukazuje na jeho výnimočnosť vo folklóre na Slovensku. V porovnaní so známymi hrdinskými postavami sledovanými folkloristikou v iných krajinách (napr. Johanka z Arcu, Eulespiegel, W. Tell, Robin Hood atď.) je téma MRŠ pomerne mladá a najmä v literatúre je jej spracovanie pre nepriaznivé politické okolnosti nedostatočné. Tradície niektorých iných hrdinov majú za sebou niekoľko storočí vývoja ich mýtizácie. Práve táto črta folklórneho cyklu o MRŠ je dnes výhodou, pretože možno priamo v terénnom výskume sledovať jeho vývoj a konkrétny folklorizačný proces. Takisto sa do tohto procesu vplietajú sledovateľné prvky rôznorodých (pozitívnych i negatívnych) literárnych, politických a historických hodnotení MRŠ – viaceré sa napr. zameriavajú na jeho vedeckú, politickú a diplomatickú činnosť, menej na osobné a emocionálne (dokonca humorné) prvky jeho života, na ktoré sa napája práve folklórna tradícia. Takto sa rozsah oficiálnych i folklórnych prejavov o MRŠ pohybuje v šírke od romantického a pateticko-emocionálneho chápania cez reálno-faktografické (často jednostranne pozitívno-oslavné) po negativisticko-politické zneuctovanie. Azda preto sa folklór rozvíjal intenzívnejšie, i keď sa v podstate správal „disidentsky“ – v období zaznávania a obmedzovania, zneuctovania MRŠ žil uzatvoreným, avšak pomerne intenzívnym životom, najmä vo svojom domácom regióne udržiaval u najstarších vekových vrstiev povedomie o fenoméne MRŠ; v obdobiach politického uvoľnenia, keď sa aj v masmédiách obnovil záujem o MRŠ, obohacoval o poznatky o ňom. Ako ukazuje nový materiál, jeho uvoľnenie do otvoreného rozprávania sa prejavilo určitým prepuknutím „emocionality“, najmä epizódami z nespravodlivého prenasledovania udržiavateľov kultu MRŠ, o zámernom ničení pamiatok, hanobení mohyly a hrdinstve udržiavateľov kultu.

V období, keď táto všeobecne národná téma nemohla nájsť oficiálne vyjadrenie v iných umeleckých kruhoch, pretrvávala vo folklóre a umožňovala fantazijný mýtovotvorný proces. Tým sa MRŠ ocitol medzi romantickým hrdinom a moderným národným politickým ideálom, porovnávaným v 60. rokoch 20. storočia s prenasledovanými politikmi (A. Dubček). V tom sa biografická oficiálna historická línia života MRŠ odlišuje od folklórnej biografickej schémy, kde práve na rozdiel od dokumentárneho zdôrazňovania jeho činov a práce sa preferuje súkromná a emocionálna stránka jeho života.

Súčasný stav folklórneho materiálu o MRŠ potvrdzuje ľudskú túžbu a potrebu ideálu, ale aj ilúzie, vieru v ideál pretrvávajúci obdobia, ktorý nedokázala spochybníť nijaká ideológia. Je to jedna zo zákonitostí folklórnej tvorby, schopnosť udržiavať, ba

komplementarizovať, korigovať, vyvažovať snahy o jednosmerné a zámerné ideologické i politické deformovanie názorov a postojov. Mýtus MRŠ spája vlastnosti folklórneho hrdinu, ktoré sa stáročia formovali a tradovali ako ideálne: sú to jeho občianske cnosti a vlastnosti – statočnosť, odhodlanosť, usilovnosť, múdrosť, pracovitnosť, intelektuálna výnimočnosť. Preto môže jeho uctievanie spĺňať úlohu ochrancu mierových snáh vo vojnovom období či burcovateľa v období odporu proti nepriateľovi.

Regionálny materiál dokladá v rámci cyklu o MRŠ niekoľko výrazných konštant zapadajúcich do všeobecnej folklórnej schémy typológie hrdinskej osobnosti:

- a. mýtus popolvárovský
- b. mýtus vzdelanosti a výnimočnosti
- c. mýtus obetovania sa za národné oslobodenie
- d. mýtus vzťahu muža a ženy
- e. mýtus smrti.

Každý z týchto prvkov biografie MRŠ je možné hlbšie rozpracovať v osobitnej analýze. Dá sa predpokladať tiež rozšírenie ich počtu v materiáloch z ďalších výskumov. Poukazujú na to, kde a v ktorých momentoch biografie hrdinu nastávajú folklorizačné zmeny smerujúce vo variantoch k vytváraniu legendy. Spolupôsobili tu všeobecné folklórne mechanizmy v spojitosti s tradičnými ľudovými predstavami. Niektoré z kľúčových bodov rozprávania bolo možné overiť historickým materiálom a svedeckými výpoveďami. Dotýka sa to napr. variantov:

1. vzťah k rodine
2. vzťah k žene
3. láska k vlasti
4. ľudové predstavy a vedecká realnosť hrdinu
5. pohreb a stavba mohyly
6. snúbenica MRŠ na Slovensku
7. negatívne prvky v biografii MRŠ ako kontrastné vyjadrenia, ktoré ho nespochybnujú, ale komplementárne potvrdzujú mýtizáciu (negatívna postava jeho brata Paľa, vzťah k dvom ženám zároveň, jeho náboženské neverectvo a konflikt s otcom - kňazom).

Uvedené i ďalšie kľúčové body, zdá sa, môžu výskumom spresniť úlohu regionálnosti, ale i konfesionalnosti témy. Táto úloha je zatiaľ z terénneho materiálu evidentná a bude jej treba venovať pozornosť v ďalšej fáze výskumu v iných oblastiach na území Slovenska. Utvrdzovanie regionálnosti a konfesionalnosti možno azda spájať aj s podporou moravských a českých návštev národných i „tajných“ pútí na Bradlo pri štefánikovských výročiach, podmienených tiež blízkosťou alebo polohou Bradla a podbradlansko-podjavorinského kraja na slovensko-moravskom pomedzí, ktoré malo vždy osobitné postavenie v česko-slovenských vzťahoch, aj v súvislosti s protifašistickým odbojom v druhej svetovej vojne.

V ďalších výskumoch bude potrebné venovať sa bližšie aj iným otázkam, ktoré môžu objasniť postavenie osobnosti MRŠ vo folklóre ako ideálnej postavy a národného symbolu – napr. poznávanie a sledovanie vzťahu folklóru o MRŠ k iným národným a politicky výrazným osobnostiam (T. G. Masaryk, A. Hlinka, J. Tiso), ktorých význam bol v určitých zložitých obdobiach oficiálnymi i masovokomunikačnými prostriedkami manipulovaný, aby sa ovplyvnilo povedomie ľudí podľa požiadaviek práve vládnuceho politického rozloženia síl.

Táto téma je však ešte vo veľmi živom pohybe prehodnocovania ako historickej, tak i politickej skutočnosti a z dnešného stavu folklóru nie je možné vyvodzovať konečné závery. Sme však nesporne svedkami jedinečného procesu, ktorý môžeme sledovať a zaznamenávať ako bezprostrední pozorovatelia. Je to príležitosť, ktorú folkloristike poskytuje dnešná doba – získať poznatky o folklórnom materiáli, ktorý sám ukáže v najbližšej budúcnosti možnosti jeho interpretácie i perspektívy ďalšieho výskumu. Naznačujú to v istom zmysle aj sporné výsledky prieskumu u strednej a najmladšej generácie, kde sa dôsledky oficiálneho štyridsaťročného zneuct'ovania pamiatky MRŠ dnes ešte nemohli zmeniť. Práve úloha najstaršej generácie v neprerušenom udržiavaní tradície uctievania MRŠ aj (azda práve) za cenu jeho mýtizácie, na ktorú sú konkrétne doklady vo folklórnych variantoch, prezentuje význam a funkciu folklóru ako paralelnú a komplementárnu históriu národa, udržiavajúcu povedomie o základnej kontinuite historickej pravdy napriek akémukol'vek politickému zneužívaniu a formám diskriminácie toho, čo ľud považuje za prejav svojej národnej identifikácie.

PRVKY BIOSU V SÚČASNOM SLOVENSKOM FOLKLÓRE

Termínmi cyklus, cyklizácia sa vo folkloristike označuje charakteristický proces kumulovania epizodických podaní v ústnej prozaickej slovesnosti, najčastejšie okolo jednej kľúčovej postavy. Cyklizácia ako variačný postup sa vyskytuje „v rozličnej miere v mnohých žánroch folklóru: v povestiach, poverových poviedkach, rozprávkach, legendách, *humorkách* a najmä anekdotách. Prostredníctvom nej dospieva folklór až k monumentálnym typom a figúram...“.¹ Na margo tejto učebnicovo zjednodušene štylizovanej charakteristiky je potrebné zdôrazniť významnú funkciu cyklizácie v mýtizačnom modelovaní postáv, tém, hrdinských typov. Pritom nielen že sa cyklizácia vyskytuje v mnohých žánroch, ale v jednej téme spracovanej prostredníctvom viacerých žánrov sa ich koexistenciou téma centralizuje okolo dejového jadra. Žáner v cykle svojim charakterom vyznačuje členenie a akcentáciu cyklizovaného deja.² Folklórnu cyklizáciu okolo postavy hrdinu si môžeme predstaviť v podobe základného pohybu v prírode – rovnako v kozme ako v atóme – ako krúženie, dostredivý pohyb jednotlivých samostatných, sebestačných, ale aj závislých častíc okolo jedného silného, gravitačne prítiažlivého centra. Zákonitosť pohybu určuje nielen zmeny v živote častíc a v ich spoložití, ale aj ich centrálnu súdržnosť, silu či uvoľnenosť ústredného bodu systému, od ktorého závisí celé jeho fungovanie. Z takejto predstavy štruktúry a systému vychádza aj reflektovanie reálneho vo folklórnych predstavách. Taký je univerzálny princíp kryštalizácie predstáv do sformovateľných a sformovaných celkov, ktoré charakterizuje cyklickosť, epizodickosť, stabilitosť, prenášateľnosť, centralizácia, variabilnosť. Preto je možné hľadať paralely v zdanlivo a paradoxne nezlučiteľných, časovo a priestorovo vzdialených a rozdielnych javoch.³ Zdá sa, že univerzálna téma centrálnej postavy hrdinu, opakujúca sa v rôznych obdobiach a premenách fungovania literatúry i folklóru, ale aj satelitné postavenie epizód, ktoré v historických uhloch pohľadu mapujú pohyb významu hrdinu, jeho interpretácie na váhach konkrétnych politických a historických podmienok, teda stabilita, a zároveň premenlivosť jej prvkov spôsobuje, že je historicky prenosná a porovnateľná.

Heroický folklórny cyklus sa dá identifikovať ako osobitný typ univerzálného žánru biografie.⁴ Je známy od najstarších čias vývinu slovesného umenia v podobe eposu, antickej heroickej biografie a antického dobrodružného románu, byzantskej hagiografie – kresťanských „životov“ svätých, stredovekých rytierskych románov, historických faktografických spracovaní po knižky ľudového čítania až k súčasnej literárnej biografii, životopisnej monografii a autobiografii. Základným a klasickým *biosom* sa stalo biblické spracovanie života Krista.

Schému biosu-života byzantského svätca, jedného z najstarších a najpopulárnejších žánrov byzantskej literatúry, ako prototyp kánonu biografie analyzuje T. V.

Popovová.⁵ Autorka zasvätené osvetľuje bios v oscilácii medzi jeho ľudovou anonymnou a autorskou náučnou podobou, medzi jeho formou rozprávačskou a rétorickou. Tento transformačný pohyb medzi oficiálnym písomným a ľudovým, folklórnym pólom sa kryštalizoval približne v 6. storočí do určitých všeobecných znakov, do vytvárania schémy všeobecných črt, charakterizujúcich biosy v kompozícii a téme. Ako základnú kosť kánonu biosu (pričom niektoré črty v jednotlivých celkoch môžu alebo nemusia byť zastúpené) autorka uvádza približnú následnosť: po úvode – úvahe na „dušespasiteľnú“ tému – nasledujú údaje o rodine, rodičoch a súrodencoch hrdinu, najmä ich morálnych vlastnostiach a počestnosti; detstvo hrdinu s prejavmi mimoriadnych vlastností, vyhľadávaním samoty a štúdiom svätých kníh; v ďalšom období života je príkladom skromnosti a pokory a v kláštore sa vyznamenáva cennými prácami; vykonáva zázraky, uzdravuje chorých, uvádza kačirov na správnu cestu kresťanov. Umiera často v utrpení, dostáva znamenie o smrti „zhora“. Osobitnou časťou je „opis smrti“, po ktorej sa v súvislosti s jeho ostatkami dejú zázraky.⁶

V literárnohistorickom chápaní je teda bios žánrom, ktorý sleduje nielen život hrdinu od narodenia po smrť, ale často aj jeho reflexiu a význam v živote spoločenstva (zázraky ostatkov, mýtus Kristovho vzkriesenia, symbolický odkaz národnému spoločenstvu). Predstavuje tým zreteľný náčrt mýtizačného modelovania ako ho chápe J. M. Meletinskij vo svojej koncepcii mýtu ako sociocentrického, etického a symbolického fenoménu so špecifickou funkciou modelovania a harmonizovania vzťahov a s komplexným prístupom k svetu.⁷ „Mytologické symboly fungujú tak, aby osobní a sociální chování člověka a světový názor (axiologicky orientovaný model světa) se vzájemně podporovaly v rámci jednotného systému.“⁸ „...Mýtus jako totální nebo dominantní způsob myšlení je sice specifický pro kultury archaické, avšak jakožto jistá „rovina“ nebo „fragment“ ... může být přítomen v různých kulturách, zejména pak v literatuře a v umění, kterému geneticky vzato vděčí za mnoho a zčásti s ním mají společné vlastnosti.“⁹

Najstaršími biografiami zachovanými na území Slovenska je *Život Konštantína-Cyryla* (roky 873 - 879) a *Život Metoda* (po roku 885) z veľkomoravského obdobia. Tieto literárne pamiatky, ktoré prenášajú do nášho kultúrneho okruhu žáner byzantského biosu, sa zachovali ako odpisy z 11. - 16. storočia.¹⁰ Pre folkloristiku môže byť zaujímavé, nakoľko tieto autorské diela, nadväzujúce na hagiografické byzantské vzory, poukazujú na prvky biosu v súčasnom slovenskom folklóre. Historici tieto Životy vidia na jednej strane ako historické pramene, ktoré prešli kritickým hodnotením, na druhej strane ako pôvodné slovesné umelecké diela včasnostredovekého kultúrneho diania.¹¹ Z hľadiska folkloristiky sa témou historických povestí (aj veľkomoravskými legendami), vzťahom ich interpretácie ku skutočnosti a oficiálnemu (i politickému) využitiu zaoberala H. Hlôšková.¹² G. Kiliánová pri charakteristike žánru rozprávania zo života uvádza členenie jeho tematických okruhov, ktoré je v základe podobné ako v byzantskom biose a označuje ich ako biografické (osobné) rozprávania. Sú to tematické okruhy: 1. detstvo, 2. mladosť, 3. dospelosť, 4. práca, zamestnanie, 5. odchody z domova, 6. tragické životné príhody, 7. komické životné príhody, 8. rozprávanie o predkoch. Konštatuje pri tom, že rovina osobného sa prelína s rovinou

spoločenského a historického.¹³ Tieto paralely medzi tematickými okruhmi folklóru a hagiografie nás oprávňujú predpokladať, že najmä v stredoveku, keď ešte folklór a literatúra neboli od seba príliš vzdialené, sa folklórne a historické i literárne autorské spracovania tém oveľa viac navzájom ovplyvňovali. Okrem tematickej podobnosti sú si totiž blízke aj kompozíciu, cyklizovaním epizód okolo centrálnej postavy, ako to poznáme aj zo súčasných heroických folklórnych cyklov. Komplex Života Konštantína i Metoda tvoria jednotlivé epizódy autorsky usporiadané v určitom systéme, v súčasnom folklórnom cykle postupne v teréne zaznamenávané epizódy teoreticky a ideálne smerujú k biosu ako celku, ktorý pritom existuje na jednej strane v dostupných záznamoch zberateľov a na druhej strane vo vedomí potencionálneho nositeľského okruhu. Existencia celku (ideálne kompletizovaného, invariantného) prostredníctvom systému chronologicky usporiadaných alebo neusporiadaných epizód, ktoré si autor biosu alebo zberateľ z terénu môže zoradiť podľa svojho zámeru, vracia znova problém tematickej cyklizácie.

Zo štúdia folklórneho cyklu o Milanovi Rastislavovi Štefánikovi možno predpokladať, že podobne aj „životy“ iných významných historických osobností (ale napr. aj typov komických hrdinov) existujú paralelne vo folklóre ako kratšie epizódy a rozsiahlejšie chronologické životopisné podania a zároveň v písomnej forme (v historickom alebo literárnom spracovaní), ktorá fixuje zväčša oficiálny vzťah k historickým udalostiam. Tieto dve spracovania jednej témy sa môžu ovplyvňovať, niektoré prvky preberať, prispôbovať pohľadu oficiálnemu alebo folklórnemu, formovať rôzne postoje v rôznych historických situáciách, pričom folklórny cyklus predstavuje stabilnejšiu interpretáciu vzťahu k historickým osobnostiam oproti oficiálnemu, prispôbovujúcemu sa premenlivým pohľadom práve vládnuceho postoja.

Život Konštantína-Cyrila je autorom zložený z 18 epizód (číslovaných častí), ktoré zahŕňujú:

1. „pochvalu“ učiteľa národa s biblickými citátmi;
2. správu o rodnom meste, rodičoch, pomeroch v rodine, starostlivosť o Konštantína - dieťa;
3. detstvo, sen ako predzvesť budúceho života („zo žien vybral aj Sofiu - Múdrost“), božie riadenie jeho života (stratil pri love svojho krahulca - znamenie inej životnej orientácie), preto „sa vhlbil do zmyslu mnohých rečí a veľkej vedy“, v pochybnostiach hľadania mu božie cesty sprístupnili múdrosť;
4. štúdium a vzdelávanie mimo domova, usilovnosť, skromnosť, rôznosť záujmov (gramatika, geometria, dialektika, filozofické náuky, rétorika, aritmetika, astronómia a hudba), uznanie najvyššími mocnými v spoločnosti (cisárov logotet), jeho všeobecná obľúbenosť, odmietanie hmotného bohatstva a svetského uznania. Odchod do samoty kláštora, po dlhom presvedčaní prijme funkciu učiteľa filozofie;
5. boj proti bludom v cirkvi (obdobie obrazoborectva);
6. vyslaný presvedčať kacírov a pohanov v cudzích krajinách, filozofické dišputy a pokus otráviť ho;

7. uzavretie sa do samoty, zázračné nasýtenie chudobných;
8. znova cesty a objavenie ostatkov sv. Klimenta;
9. získava si úctu svojou múdrosťou, filozofické spory;
10. získavanie neveriacich, filozofické dišputy;
11. uznanie a vďaky osvietených a pokrstených pohanov, ako odmenu žiada miesto darov oslobodenie;
12. zázračné dôkazy jeho vyvolenosti (očistenie nepitnej vody, predzvest' smrti arcibiskupa, vyrúbanie posvätného stromu - duba zrasteného s čerešňou, uctievaného pohanmi a ich obrátenie);
13. dešifrovanie nápisu na Šalamúnovom pohári v chráme sv. Sofie s proroctvom o príchode Krista;
14. vyslanie na misiu do Veľkej Moravy, zjavenie písma pre slovanský jazyk;
15. presadzovanie záujmov Veľkej Moravy (boj s trojjazyčníkmi, poverami a pohanskými obyčajmi), miesto odmeny vyslobodzuje zajatcov;
16. filozofické obhajovanie božích práv a prejavy jeho múdrosti;
17. uznanie hlavou cirkvi - pápežom;
18. choroba, fyzické utrpenie, zjavenie a predzvest' smrti, očakávanie konca, rozlúčka s blízkymi, smrť, veľkolepý pohreb („ako samému pápežovi“), snahy Metoda pochovať ho podľa vôle matky v kláštore a rozhodnutie pápeža pochovať ho v chráme sv. Klimenta v Ríme, oslava jeho hrobu (zhotovenie obrazov, zapalovanie svetla vo dne v noci, zázraky na mieste jeho hrobu).¹⁴

Ak vezmeme za základ schému motívov Životov, môžeme ich porovnať s folklórnymi epizódami cyklu o M. R. Štefánikovi:

1. oproti veľkomoravským legendám chýba úvodná „pochvala“, oslava osobnosti, ktorá v Životoch predstavuje autorove rétorické umenie a jeho znalosť biblických príkladov;
2. pomerne široko spracovaná a zaujímavá je vo folklóre časť o rodinnom prostredí a rodičoch hrdinu (bieda mnohohodnej kňazskej rodiny, výpomoc cirkevníkov, otec-poľovník obstaráva pre rodinu obživu);
3. rovnako významný je záujem o detstvo hrdinu, zdôrazňovanie jeho výnimočnosti, ktorú prejavoval na jednej strane vo vzťahu k rodine (k chorému bratovi, matke, babke-opatrovateľke), vo vzťahu k budúceму životnému osudu (púšťanie lodiek na potoku ako symbol budúcich ďalekých ciest – veď „šifry“ pre Podbradlanský kraj, z ktorého pochádzal, v období jeho detstva znamenali osud vystaľovalcov, Ameriku), ale aj vo vzťahu k budúceму povolaniu a záujmu – k astronómii (sledovanie hviezd, láska k prírode);
4. mladosť – obdobie vzdelávania, štúdií a kryštalizovania vzťahov mimo domova a rodiny, šírka jeho záujmov a špecializácia na exotickú vedu – astronómiu, jeho vystupovanie a demonštrácia národného citenia, zo strany rozprávačov sa hodnotí jeho vzťah k rodičom a rodnej obci (návštevy po

- dlhom odlúčení, rozhovory s vrstovníkmi), štúdium v Prahe sa hodnotí cez uznanie jeho pracovného a spoločenského úspechu v cudzom prostredí;
5. ochrana národných záujmov v epizóde o jeho protimaďarskom vystúpení počas volieb, kde Štefánika zachránil známy gazda s bičom i epizóda o spore s maďarónmi pri ceste vlakom;
 6. zdôrazňovanie významu jeho poslania pri cestách vo svete (astronomický výskum), pri vojenských akciách počas vojny v službách francúzskej armády a diplomatická misia vo vysokých kruhoch Francúzska a Talianska v prospech Československa;
 - 7.-9. náznaky jeho predvídavosti akoby zázračnej vlastnosti a technické objavy a zlepšenia v astronómii i vojenskom letectve. Uznanie od vojenských nadriadených i politických činiteľov usilujúcich o vznik republiky. Jeho účinkovanie v diplomatických snahách o pomoc novému štátu sa často objavuje v pointe epizód výrokom „Pomôžte mi oslobodiť môj národ“;
 - 10.-17. tieto časti rozvíjajú ďalšie epizódy o jeho výnimočných schopnostiach, práci pre národ a uznanie významnými osobnosťami európskeho politického a spoločenského sveta;
 18. osobitnou a najrozsiahlejšou časťou cyklu s mnohými variantmi je „opis smrti“ hrdinu. Folklór o jeho chorobe naznačuje veľmi málo, zdôrazňuje sa skutočnosť a súvislosť jeho návratu do vlasti ako významného diplomata s nepriateľským útokom na jeho osobu (závisť, pomsta od predstaviteľov rôznych národností), zamedzenie jeho činnosti pre národ a spôsobenie jeho smrti (letecké nešťastie). Ak sa v Životoch svätý pripravuje na smrť zjavenú vo sne, u Štefánika je tušenie, uvažovanie o smrti a mieste pochovania vo výrokoch od jeho mladosti a odráža zároveň jeho túžbu po vlasti. Uzaviera sa čakaním rodiny, najmä matky na jeho návrat do vlasti, očakávanie národa a následné sklamanie nečakanou tragédiou, zlomom, ktorý mal byť azda náznakom nasledovného vývoja, potlačenia práv národa. Vykladači udalosť v tom videli dôsledok protislovenských snáh. Blízke k Životom sú časti opisujúce a zdôrazňujúce veľkoleposť pohrebu hrdinu, prítomnosť veľkého množstva ľudí a významných politických osobností, pochovanie na mieste, ktoré si vybral, význam jeho rodného kraja ako zdôraznenie a naplnenie myšlienok, ktoré zastával celý život, oslava jeho hrobu výročným zapáľovaním ohňov (v Živote Konštantína „zapáľovanie svetla vo dne v noci“) ako výraz trvalých spomienok.

V zložení jednotlivých podaní cyklu o M. R.Štefánikovi prevládajú krátke memorátové epizódy s prvkami poverových podaní. Iba dve časti, rovnako je to aj v Životoch, sú charakterizované dlhšími chronologickými rozprávami: časť o jeho účinkovaní v cudzom svete a prostredí a posledná časť o tragickej smrti, pohrebe a posmrtnom kulte. Vyskytujú sa v nich prvky na jednej strane rozprávko-fantastické, dobrodružné, na druhej strane realistické až naturalistické. Práve tieto podania akcentujú význam týchto častí hrdinovho života.

Cyklus o M. R. Štefánikovi – podobne ako častá mučenícka obeť v životoch svätých, trpiacich pre vieru – svojim tragickým záverom, odohrávajúcim sa historicky pri zrode štátu, ktorý pomáhal stvoriť, pripomína motív „násilnej smrti“ - obeť v mýtoch o stvorení.¹⁵ Svetský motív „vernej milenky“ (markíza Benzoni), ktorý sa v životoch svätých, prirodzene, nevyskytuje, tu vychádza z témy „láska silnejšia ako smrť“ a „záhadná nepriazeň osudu“. Určitú zákonitosť v nadväzovaní dobrodružných a hrdinských motívov na motívy spojené s násilným rozlúčením lásky, zachovávaním vernosti a často predurčením k tragickosti nachádza vo svojich analýzach aj K. Čapek.¹⁶ Súčasný folklórny cyklus s prvkami biosu zahrnuje v sebe viac reálneho a konkrétneho z histórie, obdobia, diania, ktorého sa týka, čím bližšie je téma k súčasnosti (rovnako ako rozprávanie zo života), ale zároveň uchováva v tradícii prvky klasických folklórnych žánrov a motívov.

POZNÁMKY

1. Leščák, M. – Sirovátka, O. (1982). *Folklor a folkloristika*, s. 220-221.
2. Hodrová, D. (1989). *Hľadání románu*, s. 24, 27, 85 a n. Tak sa môže napr. v jednom folklórnom cykle o M. R. Štefánikovi vedľa seba vyskytovať typ poverového podania, miestnej povesti, epizóda memorátu, rozprávania zo života, ale aj literatúrou ovplyvnené podanie sentimentálno-novelistické, realisticko-dobrodružné či podania s prvkami rozprávkovej fantastiky.
3. Napr. keď J. Ludvíkovský porovnáva antický dobrodružný román s Čapkovým esejistickým výkladom „románu pre slúžky“ (Ludvíkovský. (1925). *Řecký román dobrodružný*, s. 88 a n.), alebo Ján Komorovský hľadá paralely medzinárodne rozšíreného cyklu folklórnych podaní o kráľovi Matejovi Korvínovi so staroruskými apokryfmi o kráľovi Šalamúnovi (Komorovský. (1956). *Rozprávky o kráľovi Matejovi a ich vzťah k staroruským apokryfom o kráľovi Šalamúnovi*, s. 295-300).
4. *Slovník literární teorie* (1977), s. 48. Heslo Biografie: „životopis: základ tvoří rekonstrukce života významné osobnosti, a to na základě materiálů archivních, memoárů, deníků, osobních znalostí nebo ústních pramenů, vzpomínek a j. Spojuje zachycení vnějšího životního průběhu a vnitřního vývoje osobnosti s pojednáním o jejích činech, úspěších a díle ... Zrod moderní biografie se datuje renesancí, zdůrazňující prvek osobnostní, individualitu, dobu a jejich vzájemné souvislosti. Její rozkvět začíná v 18. století v osvícenství (Voltaire), ve století 19. vzniká již bohatá řada fundamentálních životopisných děl ...“ Heslo Biografický (životopisný) román: „románová biografie – specifický románový žánr určený tematicky jako líčení životních osudů určité významné historické osobnosti (umělce, myslitele, vědce, státníka) ...“
5. Popova. (1975). *Antičnaja biografija i vizantijskaja agiografija*, s. 220: odlišuje v pôvodnej gréckej hagiografickej literatúre vedľa „martyria“, ktoré opisuje mučeniecťvo kresťana, typ „biosu“, ktorý rozpráva o živote pravoslávneho kresťana spravidla umierajúceho prirodzenou smrťou.
6. Tamže, s. 220-221. Žáner biosu sa ďalej vyvíjal v troch funkciách: 1. aby uchovával v pamäti príbehy významných ľudí, 2. oslava hrdinu, 3. moralisticko-psychologická funkcia (s. 222-223).

7. Meletinskij. (1989). Poetika mýtu, s. 179-181.
8. Tamže.
9. Tamže, s. 159.
10. Ratkoš. (1977). Veľkomoravské legendy a povesti, s. 14.
11. Tamže, s. 142.
12. Hlôšková. (1992). Historické ústne tradície ako etnoidentifikačný faktor, s. 131-148. K problému heroického folklórneho cyklu pozri tiež Vanovičová. (1991). Obraz hrdinu v slovenskom prozaickom folklóre, s. 136-145. Tá istá 1992, Motív smrti ako mýtovtorný prvok vo folklórnom cykle o M. R. Štefánikovi, s. 115-125.
13. Kiliánová. (1992). Rozprávania zo života ako žáner ľudovej prózy, s. 272. Na rozdiel od rozprávania zo života, ktoré len výnimočne prechádza za hranicu historickej roviny, heroický folklórny cyklus, živený rovnako reálnou skutočnosťou ako fámami a fantáziou, dostáva sa do roviny mýtizácie.
14. Ratkoš, c. p., s. 70-82. Život Metoda, prvého arcibiskupa a slávneho učiteľa slovienského národa od neznámeho autora je stručnejší a v popredí stojí obrana slovienského bohoslužobného jazyka proti franskému latinskému kléru a obrana práv moravskopanónskej cirkvi. Má 17 častí: 1. Pochvala, chválorečenie biblických postáv a cirkevných otcov, kresťanských cisárov a mučeníkov, ku ktorým zaraďujú sv. Metoda; 2. Pôvod, význam a uznanie Metodovi aj od protivníkov, ktorý „keď všetky jeho cnosti a snahy po jednom porovnáme a tými bohumilými mužmi, nezahanbíme sa. Lebo jedným sa vyrovnal, od druhých bol o čosi menší a voľaktorých predstihol; výrečných prevyšoval horlivosťou a horlivých výrečnosťou. Lebo všetkým podobným sa stal, obraz všetkých na sebe ukázal ...“ (s. 73); 3. Práca v slovienskom kniežatstve a návrat do samoty kláštora; 4. Rozhodnutie Metoda pomáhať bratovi Konštantínovi v šírení kresťanstva a umrieť za vieru, vysvätenie za predstaveného kláštora; 5. Vyslanie za učiteľov na Veľkú Moravu; 6. Uznanie ich učenia a pôsobenia pápežom; 7. Konštantín pred smrťou odkazuje Metodovi prácu učiteľa; 8. Vyslanie Metoda znovu na prácu do V. Moravy a list pápeža, vysvätenie na biskupstvo v Panónii; 9. Spor Metoda s nepriateľmi a závisníkmi, uväznenie vo Švábsku; 10. Prepustenie z väzenia, uznanie jeho učenia a rozvoj kresťanstva na V. Morave; 11. „Mal v sebe aj prorockú milosť, lebo sa splnili mnohé jeho predpovede ...“ (s. 79) – napr. trest pohanskému kniežat'u, ktoré sa nechcelo pokrstiť z vlastnej vôle, víťazstvo nad nepriateľmi po odporúčaní Svätoplukovi s vojakmi svätiť deň sv. Petra; 12. Nepriatelia ho chcú vyhnúť, obyčajní ľudia sa ho zastali; 13. Ohováranie nepriateľmi, pozvanie a uznanie cisárom; 14. Nebezpečenstvá a útrapy na cestách; 15. Práca na prekladoch kníh, výchova učeníkov; 16. Jednanie a uznanie uhorským kráľom; 17. Určenie Gorazda za svojho zástupcu, predpoveď smrti do troch dní, po smrti „Ľudia však, nesčíselný národ, čo sa poschádzal, odprevádzali ho so sviecami, oplakávali dobrého učiteľa a pastiera, žiaľili muži i ženy, malí aj veľkí, bohatí aj chudobní, slobodní aj nevoľníci, vdovy aj siroty, cudzinci aj tuzemci, neduživí aj zdraví, všetci, lebo všetkým bol všetko, aby získal všetkých a ...“ (s. 82).
15. Die Schöpfungsmymthen. (1980). Predslov M. Eliade, s. 289: obeť má stvoriteľský charakter, zabezpečuje život a trvalosť dielu, pre ktoré bola obetovaná.
16. Ludvíkovský, c. p., s. 115.

MOTÍV SMRTI AKO MÝTOTVORNÝ PRVOK VO FOLKLÓRNOM CYKLE O MILANOVI RASTISLAVOVI ŠTEFÁNIKOVI

V európskej kultúre živenej z prameňov antiky, judaizmu, kresťanstva a národných pohanských mytológií sa predstavy a postoje spojené so smrťou menili aj historickými skúsenosťami a vojnami. Je pritom zaujímavé, že napriek bohatému a všeobecnému výskytu motívu smrti hrdinov rozsiahlych eposov antických, germánskych i slovanských sa mu v odbornej literatúre venovala pomerne malá pozornosť. Motív smrti hrdinov sa pohybuje v celej šírke ľudských vzťahov: ako čestná smrť v boji proti nepriateľovi, zradná smrť, smrť z pomsty, nevery, neznašanlivosti, závidi, smrť pri obrane cti a pravdy, kde hrdina vystupuje v úlohe bojovníka - pomstiteľa - mučeníka - obete - osloboditeľa - vykupiteľa - spasiteľa.

Ak antika obdarúva panteón svojich božských hrdinov gloriolou nesmrteľnosti, ľudí či polobohov trestom večných múk a nemožnosťou smrti, vnáša zároveň predstavu hrdinu ako vzoru trvanlivej nesmrteľnej hodnoty, mýtu. Konštatovanie biológa, že „mýtotvorba je jednou z najkonštantnejších a najšpecifickejších biologických charakteristík druhu Homo sapiens“, platí i pre jeho antropologickú charakteristiku.¹ Zdá sa však, že ešte stále vieme o nej veľmi málo. Slovesné mýty boli vždy tiež sprevádzané neverbálnymi a výtvarnými prejavmi, ktoré na jednej strane podporovali vývoj a narastanie mýtu, zároveň odrážali jeho silu a rozsah.

Reflexia takýchto predstáv v písomnej i ústnej slovenskej tradícii sa sústreďovala v rôznych žánroch a motivických variantoch v celej škále osudov hrdinov. Najmä v tradičnom folklóre, rozprávkach, smrť obyčajne uzatvárala príbeh, dej (napr. formulou „žili šťastne až kým nepomreli“). Okrem prirodzenej smrti ako potvrdenia spokojného a šťastného uzavretia života pozitívnych hrdinov sa v ústnej tradícii vyskytuje aj smrť neprirodzená, smrť obete – mučenícka smrť (v legendách o svätých), smrť nespravodlivo odsúdených, popravených, ukrivdených, smrť zdanlivá (môže ňou byť zaklätie, premena alebo spánok, akoby „náhradná“, falošná smrť – napr. zabitý sokom ožije s pomocou dobrých pomocníkov). Smrť zo strachu v poverových podaniach s jej tajomstvom, veštbami, návratom mŕtvych i smrť v zabudnutí, biede (rozprávanie zo života, spomienkové rozprávanie). Smrť v chorobe sa vo folklóre vyskytuje málokedy ako významný prvok, samovražda v tradičnom folklóre nanajvýš ako pokus o ňu zo zúfalstva a biedy. Motív smrti hrdinu v tradičnom slovenskom folklóre je však najčastejšie len okrajovým, nevýznamným motívom. Výnimkou sú podania o stretnutí s postavou personifikovanej Smrti, ktorá plynule spája svet živých so záhrobím, často s humorným podtextom.² Prítom má smrť vždy jasnú, konkrétnu príčinu, aj násilná smrť, napr. v baladách, sa odohráva za presne opísaných okolností so známymi protagonistami. Ale práve tam, kde hrdina svojou duševnou silou stelesňuje najsilnejšie

a najčistejšie snahy spoločenstva, jeho hodnotu a význam pre spoločenstvo zvyšuje na jednej strane zosmiešňovanie, ponižovanie a prenasledovanie nepriateľskými silami, na druhej strane aj násilné odstraňovanie zo života. Takýto princíp poznáme napr. z rozprávkového motívu popolvárovského, motívu hlupáka a najmladšieho brata.

Výrazným prvkom medzi týmito motívmi je motív záhadnej, nevysvetlenej a nevysvetliteľnej smrti. Tento motív nie je príliš starý (dosvedčuje to aj index motívov stredovekých exempliel, kde sa nevyskytuje ani medzi 30 položkami hesla „náhla smrť“). Pritom v neskorších obdobiach, ktoré sproblematizovali chápanie života stredovekého človeka, najmä v romantizme, sa jeho frekvencia zhusťuje. Iste aj v súvislosti s obľubou a šírením písomných správ a príbehov o pôsobení rôznych strašidelných či monštruózných predstáv a postáv i o kriminálnych okolnostiach. Takýto spôsob smrti má zvláštne postavenie v súčasných literárnych žánroch detektívky, hororu a sci-fi.

Záhadné okolnosti smrti vždy podnecujú zvedavosť, dohady, keď „málo informácií a veľa dezinformácií“ vytvára podmienky na šírenie viacerých možností jej vysvetľovania. Hromadenie dokladov sa môže kumulovať a stáva sa tak prvkom, sprievodným znakom formovania hrdinského typu.

Motív smrti hrdinu môže mať v jednotlivých podaniach epizodické alebo kľúčové postavenie. Hoci smrť vo všeobecnosti uzatvára život každého jednotlivca, nie vždy zanecháva v živote ostatných ľudí rovnako významnú stopu. Väčšinou vedie k postupnému zabudnutiu a zo života človeka sa uchovávajú najmä epizódy o jeho konaní a vzťahoch. Smrť má rôzne postavenie vo vzťahu k ostatným epizodám života hrdinu. Kľúčové postavenie motívu smrti sa vyskytuje v tradícii zriedka. Všeobecne možno povedať, že symbolizuje, umocňuje, potvrdzuje poslanstvo hrdinovej osobnosti, ktoré zostáva v povedomí, a zároveň spôsob smrti vyznačuje aj obrisy charakteristiky typu postavy. Základný kresťanský mýtus stavia motív narodenia Krista na rovnako významnú úroveň ako jeho smrť a vytvára tak celostný komplex paraboly životného cyklu človeka prenášaného stáročia v legendách a obradoch kresťanskej civilizácie. Formuje postavu Krista ako nevinnú obeť – zástupného trpiteľa za všetkých ľudí. Povesti o zbojníckych vodcoch, osloboditeľoch, hrdinoch uzavierajú a korunujú celý život postavy obžalobou nespravodlivého trestu, odsúdenia a smrti, ktorá zastierna význam iných epizód z jej života. Interpretácia smrti v jánošíkovej tradícii, na Slovensku jednom z najdôležitejších cyklov hrdinskej povesti, zdôrazňuje motív degradovania hrdinu – ľudového symbolu boja za spravodlivosť – na obyčajného zlodeja, podpaľača a vraha.

Štvrtého mája 1919 pri Vajnoroch zahynul Milan Rastislav Štefánik pri havárii lietadla, keď sa vracal do oslobodenej vlasti ako budúci minister vojny Československej republiky. Stalo sa to niekoľko mesiacov po skončení 1. svetovej vojny a pre slovenský národ bola táto smrť poslednou symbolickou obeťou, ktorú položil na jej oltár. Tento dátum je zároveň dátumom vzniku dohadov, podozrení, fám, politických špekulácií, ktoré túto tragickú udalosť povýšili na hlavný a východiskový motív spomienok na MRŠ ako na moderného národného hrdinu. Je neuveriteľnou skutočnosťou histórie 20. storočia, ktorá formovala dejiny a vývoj slovenského národa.

Dátum Štefánikovej smrti je začiatkom mýtotočrného procesu, narastania hrdinskej osobnosti prostredníctvom folklórnej fabulácie podporovanej dobovými, rovnako pozitívnymi ako negatívnymi historickými i politickými tendenciami. Ako súčasť slovenskej národnej histórie spája sa so vznikom republiky a postavením slovenského národa v nej. Zdá sa, že bol aj jedným z prvkov, ktoré istým spôsobom poznačili v ďalšom historickom období národného vývoja predstavy, postoje a vzťahy v rámci republiky. Poukazuje na to nielen používanie a zneužívanie štefánikovskej mýtizácie v rôznych obdobiach vyhrotených konfliktov medzi národom Čechov a Slovákov, ale rovnako na druhej strane aj jeho úloha a význam v potvrdzovaní kontinuity a potreby spolužitia našich národov.

Nečakaná, záhadná, nikdy nevysvetlená tragická smrť MRŠ sa stala centrálnym motívom folklórneho cyklu, od ktorého sa tradícia odvíja, a zároveň väčšina epizód do neho vyúsťuje. Folklórne podanie, ktoré má podnety z oficiálnych politických verzií vysvetľovania okolností smrti šírených médiami, ale aj z fám, vytvára si ďalšie verzie vychádzajúce z folklórneho regionálneho a konfesijnálneho základu. Literatúra faktu³ napr. uvádza prinajmenšom šesť vysvetlení Štefánikovej smrti: že bola spôsobená ním samým v záchvate choroby, poruchou lietadla pripravenou alebo nezavinenou, zostrelením lietadla – zámerným, omylom, zapríčineným rôznymi nepriateľskými silami s uvádzanými motiváciami činu (Maďarmi, Talianmi, Francúzmi, Čechmi – konkrétne Masarykom, Benešom, generálom Syrovým – slobodomurármi). Folklór dopĺňa tieto vysvetlenia konfesijným odporom a zásahom pápeža, sociálnym rozporom a rozdielom Štefánika a jeho snúbenice kráľovského pôvodu G. Benzoniovej, alebo osudovosťou jeho výnimočného života.

Ked sa Štefánik z vojny vracal domov, zostreli ho pri Vajnorochoch, a to tak, že z kanónov strielali na jeho počest. On vyskočel s padákom, ale sa mu neotvoril a on sa zabel. V lietadle boli ešte dva, traja Taliani. Tí zhoreli v lietadle. Potom dali Štefánika do truhly, ale nije do hocijakej, do trojitej. Z Bratislavy ho doniesli do Myjavy vlakom, odtál ho zebri do Košarísk. Z Košarísk ho na delovom podstavci niesli na Bradlo. Za jeho truhlu išiel veľiký počet ľudí. Prišli hore na Bradlo, tam mal už vykovaný hrob. Po niekoľkých rokoch začali stavat pomník a jeho frajerka dala nan penáže.“

(Samuel Kovarčík, nar. 1891, Myjava. Výskum Š. Kollár 1970, archív SNS pri SAV č. 481/70, s. 7.)

Je to záhada ako zešol s toho sveta. Kolkorázy rozumujeme nad tým. Možná, že Česi vedeli o tom. Čítal som knihu o tom a debatujeme. O tom. Ja sám som aj posudzoval – on mal milenku, bola kráľovského rodu, aj pápež snát o tom vedel. A my sme boli kaciri pre nich. Taká sprostá myšlienka ma napadla. A snat – zvezeme ho a zhodíme. Ktovie.

(Štefan Čuvala, nar. 1903, Prieipasné-U Kopeckých. Zápis Z. Vanovičová 1969.)

Tak sa vybral od rodičí, svetom, svetom. Jako hvezdár; potom tam na Košariskách, ešte bol žiak len, chodel volade na Úval, do Lopušnej, robel si malé šify – jako deti teda. On mal hnet tú schopnosť v politike. Ten Dubček – bol tiež na podobu Štefánika a tiež ho s funkcie zhodeli. Taký človek sa na Slovensku už nevychová. A ket sa vychová, nedajú mu pokračovat. Musí len kráčať ako oni chcú.

(Anna Cigánová, nar. 1894, Prieasné-U Zubákov. Zápis Z. Vanovičová 1969.)

Tieto motívy dopĺňajú ďalšie epizódy nadväzujúce na epizódu samotnej smrti MRŠ: veštbá jeho smrti pri otcovom pohrebe prasknutím rodinného stola, predpoveď vlastného hrobu, stavba mohyly, veľkoleposť pohrebu a výročné slávnosti – púte na Bradlo – návštevy snúbenice na mohyle, prenasledovanie za prejavy uctievania MRŠ v rôznych obdobiach.⁴

Aj že posledný ráz, už teda po tom pohrebe, že tá mama, ket dávala jest, detom, a že im praskel stól. Že ces poly sa pukel. No, jak by strelél, že tak to prasklo. No, šak stól starý,... že – Pánebože, že – jaké toto bude znamenie, že – nebude niečo s tým našim Milankom? No. Že to je desik aj na Myjave v nejakej onej, nejakej knihe, lebo vy šak, nemali ste jak s nu byt, Alenka Borovská hovorela, že ona to, dosik tu knišku si kúpel a že f tej knihe to aj bolo, teda hen o tom prasknutém stole. Ktovie. Také znamenia šelijaké, šak oni sa toho držali, aj teda Milanka viac jakživ nevideli.

(Anna Blatniaková, nar. 1927, Prieasné 112. Zápis Z. Vanovičová 1991.)

Na Bradlo chodil rád teda odmladi. Ket prišiel na tú dovolenú nejakú, pán farár boli poluvat, s flintú išli a von s nimi a len na Bradlo najračeť išiel a tam si sadli na tú skalu a povedal: „Tato, já ket umrem, ja budem tuto pochovaný na Bradle.“ To teda hovorili pán farár, jeho otec u nás.

(Judít Čuvalová (bez roku narodenia), Prieasné-U Kopeckých 108. Zápis M. Čambalová 1970. Archív SNS pri SAV č. 490/70, s. 68.)

Ket ešte študoval, tak jeho otec bol farárom na Košariskách a ten na Brezovej, ten farár, jak sa menovali, Bachár, nie? Ná on ket študoval, jako študent bol prijdený doma a viezel ho ten forman na Brezovú. A on že tak pozrel na to Bradlo tam od Košarísk k Brezovej a že hovorí: „Hen na tom vršku by som já scel byt pochovaný!“ – to sa tu hovorí o nom. A potom, práda, ket už zahynul, podla toho ket to hovorel, že tam scel byt pochovaný, ta ho tam aj pochovali. Na to Bradlo.

(Ján Hrajnoha, nar. 1895, Prieasné 171. Zápis M. Čambalová 1970, Archív SNS pri SAV č. 490/70, s. 12.)

No a po tých smutočných obradoch sme išli na Košariská. Tolko bolo vencov, že to sa nedá ani vysloviť. Ja z moju spolužiačku, už je mrtvá, sme niesli venec, veľké srcco, sme si to, to bolo nad nás. Ze samých konvaliniek. Samučké konvalinky. A tak sme potom, ten zástup pomaličky išiel až na Košariská. Jeho potom dali do košariského kostola, Štefánika, ostatní boli vonku, a my sme čakali, my sme čakali, jak sa ide do Martinkov cesta, jak sa ide potom na Bradlo z druhej strany, nie s tejto, ale od Košarísk, a my sme čakali tam lež sa tí, lež sa tí smutočné obrady skončia. Lenže bolo strašne horko. A boli tam pri nás takí vojáci, jako vojáci, tam bolo velice moc vojska. A hovoria nám – ale diefčatká, my vám pomôžeme ten venec odnieť. Sme boli strašne unavené s toho. Tak nám ho niesli, ten venec, až skoro k samej mohyle. A my, teda išli s nami a my sme išli s nimi. Ale ket sme prišli po mohylu – no toto vám diefčatká ščilek ten venec dáme a vy si ten venec sami položte, de patrí, de budete scet. Tak sme teda ten venec si prebrali a dali sme ho až k samej mohyle. A tedy som videla, jako ho kládli, Štefánika do hrobu, aj ostatných tých troch.“

(Alžbeta Jursová, nar. 1908, Brezová. Zápis Z. Vanovičová 1991.)

Benzoni. Ano. A ešte sa jej pýta, bol tu učiteľ, šak už tu neni, je na dôchodku. Že či tu chce byť pochovaná. Ona bola nábožensky z inej stránky toho času – no že šak máme jedného Pána Boha, ale to záleží dycky, pani Benzoni sa vyslovila, dycky na jej rodine, či by tu mohla, lebo nemohla... Samozrejme, šak je to správne. Ano.

(Martin Kuterka, nar. 1909, Košariská. Zápis Z. Vanovičová 1991.)

Markíza ket tu bola, počkajte, neviem kedy tu bola po prvýkrát, a žiadala si potom, že aby potom hlinu z mohly jej jako doniesli. Lebo poslali, lebo skrátka, že si žiadala tú hlinu. A môj robil jej takú kazetu na to. On jediný vyrezával a propagoval Štefánika najviac aj v zahraničí, poznali jeho prácu, lebo bol rezbár a vyrezával Bradlá a také veci. V povedomí udržiaval, on sa v tom tak nejak toto, no... A to bola kazeta, sa tak stlačelo vzadu a ona tá Ponická, tá bola jako za nu, u niej a ona jej to odovzdala. A ket prišla posledne, ket tu, tak prišla osobne za mojím a sa mu podakovala velice pekne.

(Alžbeta Pašmíková, nar. 1928, Košariská 142. Zápis Z. Vanovičová 1991.)

Za komunistov to sa nesmelo. To viete, to sa dycky takí ľudia nájdu. A jedna bola nejaká Smolíčková z Turej Lúky, to boli strašné, toto bol strašný národ. Plný zášti a nenávisť. Tito, tento bývalý režim. To bolo hrozné niečo. Sledovali tak človeka, sledovali, že nebol v stave sa orientovať. Ket začali sledovať. Aby neprišiel do niečoho. Tá, prosím vás pekne, tá Smolíčková, to bola takí, no nescem to vysloviť, tak slovensky by som to povedala, aby niedo nemal, že som nejaká baba ordinádna, nepoviem to, ale tá to rozkázala polievat kyselinu.

Bola veľiká komunistka. Chodela sem, poznali sa, poznali sa, oni sa poznali, kerí boli takí zarytí, tu bolo pár takých ľudí, sprostých a zarytých. Viete, lebo kerý človek má rozum, by si to ani nedovolel, šak to je kultúrna pamiatka. No a neskaj, neskaj, to musí opravovat, no, ono možno že chátrá svojim časom aj, aj ten travertín, ale to bolo moc poškodené, lebo tam sa aj, sme sa chodeli dívat. Ono sa dycky našiel niedo, čo sa nebál a išiel hore a zapálil ohne. To sa zapálili, už sme sa dívali, kolkorazy tam bol aj môj muž, a ket nebol, tak sme išli tam na cestu, potom sme sa dívali, že už horia ohne. No, tak to sa, to už bola taká tradícia. Ale ináč, len tedy, ket vón zomrél. Ano, tedy sa pálili ohne.

(Alžbeta Jursová, nar. 1908, Brezová. Zápis Z. Vanovičová 1991.)

Mýtovtorný proces cez rozvíjanie motívu smrti zaraďuje MRŠ k hrdinom historickým, národným a tragickým. Splňa tradičné predstavy o takomto hrdinovi, ktorý spája tradície o ideálnosti, osudovosti, ku ktorej sa stavia s vnútornou slobodou, o jeho vyššom hierarchickom postavení, vyššom poslaní pre spoločnosť a o národnoslobodzovacích snahách.⁵ Dramatická smrť takéhoto hrdinu je charakteristická. Historickosť zakotvuje väzbu fabuly na skutočné udalosti a konkrétne ju lokalizuje. Takýto folklórny princíp je charakteristický pre povesti. Tragika, osudovosť a nevyjasnenosť udalosti týkajúcej sa národného záujmu ponúka však folklóru látku na fantazijné dotváranie typické pre poetiku rozprávky. Výnimočný, až dobrodružný život MRŠ prepája tieto spomienky s prvkami novelistických podaní ovplyvnených ľudovým čítaním a sentimentálnou romantickou literatúrou. Preto po formálnej stránke nachádzame v epizódach cyklu o MRŠ prvky rôznych žánrov – v polohe medzi rozprávkou, povest'ou, novelistickou rozprávkou a memorátom.

No teda ja už neviem. Ja som bol f takému veku – ale patnást roky, šestnást som mal a teda pásol som kravy, menuje sa to Dlhý vršek, aj je to také podlhované. Tam pásli aj takí obstarnejší, čo sa oberali novinami. A teda na tem vršku som pásel a jeden ten strýko prišli z domu a hovori: - Štefánik sa zabil, Milan Štefánik sa zabil! – A teda, ten prípad som zabol – pri Vajnorách to bolo, ale teda čo zapríčinilo ten pád jeho, to neviem. To len za šecky ti časy čo žijem len o náhode sa hovori.

(Štefan Čuvala, nar. 1903, Prieasné-U Kopeckých. Zápis Z. Vanovičová 1969.)

Ket Štefánik chodel so svojim lietadlom po svete, prišiel do jednej krajiny, kde ľudia ket uvideli jeho lietadlo išli boskávat zem a volali ho dole. Štefánik sa bál, lebo to boli ľudia, kerí jedli lucké meso. Ket sa vrátil domov, nakúpel vela čukolády a vrátil sa tam spátky. Ket letel nad tu krajinu, začal hádzat čukoládu a zase ho volali dole. Štefánik sa dal na to naviesť, ale z lietadla nevyšiel. Ket sa vrátil s tej cesty, daroval do nášeho kostela kalich a ihlu s diamantovým očkom a nielen do nášeho, ale aj otcovi do Brezovej.

(Jozef Kukliš, nar. 1940, Polianka č. 49. Zápis Š. Kollár 1970, archív SNS pri SAV č. 481/70, s. 7.)

Motív Štefánikovej smrti vo folklórnom cykle možno rozčleniť do menších segmentov, ktoré v podstate tvoria v jednotlivých podaniach následnosť: 1. zvesť o páde lietadla, 2. reakcia na zvesť o smrti a asociácie na veštby, 3. dohady o príčine pádu lietadla (politické interpretácie, varianty v dobových regionálnych a konfesiónálnych zmenách), 4. stavba mohyly, prípravy na pohreb a slávnostný obrad pochovávanía, 5. kult mohyly a púte na Bradlo, 6. prenasledovanie za kultové prejavy a zámerné poškozovanie mohyly (motív nepriateľa zameraného proti kultu).

Vo výbere a akcentovaní segmentov tohto motívu sa v rôznych obdobiach ukazujú niektoré konfesiónálne a regionálne odlišnosti, ktoré sú potvrdené napr. aj neverbálnymi prejavmi poukazujúcimi na narastanie kultu. Strela som sa v teréne s prechovávaním nielen suvenírovej produkcie s fotografiami mohyly a Štefánika (často v trojhviezdí Masaryk, Štefánik, Beneš) z rôznych období, ale aj s muzeálne vystavenou olejomalbou Štefánikovho portrétu alebo kópiou jeho sochy v leteckej uniforme v byte u evanjelikov a u katolíkov s fotografiou Štefánika zarámoanou spolu s pásikom obhorenej látky, údajne z jeho košele, ktorú mal na sebe pri smrti, uctievanou takmer ako relikvia. Dá sa zistiť, ako sa verbálne tieto odlišnosti v súčasnosti prejavujú nadväznosťou na inú živú či dobovo oživovanú tradíciu v repertoári regiónu – napr. čechoslovakistická, masarykovská tradícia (Turiec), moravsko-slovenská, husitská, hurbanovská, národná, ale aj poverová (Podbradlansko, Podjavorina), protičeská, nacionalistická (Záhorie).

Politická interpretácia vystupuje do popredia najmä v dvoch segmentoch – dohady o príčinách pádu lietadla a potlačanie kultu (teda úvodná a záverečná časť skladby cyklu). Zaujímavé je, že práve tu sa prenášajú dobové politické nálady, averzie a sympatie, ktorými sa tento cyklus aktualizuje v živom podaní. Sú zároveň dynamickými prvkami cyklu. Ostatné segmenty sú akoby stabilizujúcimi prvkami nielen tohto motívu v cykle, ale cyklu ako celku v rozprávačskom repertoári. Oba prvky sú však mýtotočrné.

Paralely k záujmu o aktualizácie prvky v segmentoch podaní o smrti a hrobe významných politických a národných predstaviteľov v histórii štátu môžeme nájsť tiež v politických náznakoch kultov z rôznych období týkajúcich sa napr. T. G. Masaryka, J. Tisu, A. Hlinku, v súčasnosti aj G. Husáka a najnovšie tiež A. Dubčeka. Dotýkajú sa spôsobu a okolností, obviňovania a miery zavinenia smrti, zásahov a postojov rôznych osôb v súvislosti s ňou. Tiež kultu hrobu, od návštev všedných, výročných i politicky významových, kultu pomníkov a pamätníkov osobností vo význame náhradných hrobov na rôznych miestach pripomínajúcich ich život. Výstavby hrobiek a slávností z významných cirkevnými obradmi, v nepriaznivých obdobiach tajnými zhromaždeniami a symbolickými či protestnými oslavami. Podobný charakter majú aj vznikajúce kulty „ľudových martýrov“, ktorí na rozdiel od oficiálnych štátnych predstaviteľov demonštrujú postoje občianskej masy, a tiež ožívajú najmä v krízových historických obdobiach národného spoločenstva. Ako príklad možno uviesť z obdobia rokov 1968 a 1969 a neskôr kult Jana Palacha, Danky Košanovej. Význam a úloha motívu neprirodzenej, nevysvetlenej smrti hrdinu poukazuje napr. na spojitost' tragických osudov Ľudovíta Štúra, postreleného pri poľovačke, do ktorej mohla

zasiahnúť uhorská tajná polícia (1856), MRŠ (1919) a Alexandra Dubčeka (1992). Takto to zdôrazňuje aj dobová tlač pri príležitosti smrti A. Dubčeka, ktorý zahynul po autonehode. Takisto sa ihneď začali šíriť rôzne verzie jej vysvetľovania – od náhody, cez zámernú výmenu šoféra za „kaskadéra“ s úlohou navodiť haváriu, cez pôsobenie patogénnych zón na úseku diaľnice, kde sa nehoda stala, po odstránenie A. Dubčeka ako nádejného slovenského prezidenta českou stranou pred rozpadom Česko-Slovenska, aby sa poškodila medzinárodná pozícia Slovenska. Dokonca tu vstupuje do hry ruská strana, ktorá ho mala odstrániť, aby nemohol svedčiť v procese s komunistickou stranou Sovietskeho zväzu v Moskve. Ďalšie výskumy týchto novších kultov národnej histórie a ich folklorizovania môžu naznačiť spôsob ich mýtizovania. Možno predpokladať, že princíp mýtizovania Štefánikovej smrti, ako aj poznanie z doterajších výskumov tohto zatiaľ najstaršieho a najrozvinutejšieho novodobého národného mýtizačného procesu, má všeobecnejší charakter. Je postavený na vzájomnom vzťahu aktualizáčnych dynamických prvkov ako základných impulzov a stabilizujúcich, rozvíjajúcich prvkov.

Predčasná smrť hrdinu, človeka - obete - ideálu - symbolu, ktorý prináša nádej slobody, mieru a nového života po období krízy, keď sa narušujú všetky normy a morálne vzťahy, zabraňuje očakávanému konaniu hrdinu v prospech spoločenstva. Jej zavinenie, považované za zradu, sa odsudzuje ako vina voči celému národu. Vytvára sa napätie medzi reálnou a archetypovou situáciou, ktoré sa odreagúva v politických konfliktoch, názoroch, postojoch a vzťahoch v rôznych obdobiach rôzne aktualizovaných a v novej reálnej situácii má viesť k harmonizácii a integrácii vzťahov a života spoločenstva.

Kedysi dávno žil generál Milan Rastislav Štefánik. Mal mladšieho brata Fedora, mal ho veľmi rád. Veľmi rád pozoroval hviezdy. Čítaval rád Fedorkovi rozprávky a hrával sa s ním. Utrpel haváriu lietadlom, keď mal necelých 39 rokov. Keby žil, tak by nám možno čítal rozprávky a učil by nás o hviezdach. Mohol ísť do vesmíru, mohol obletieť celý svet. Keby bol vo vláde, mohol by povedať, aby potraviny, oblečenie a obuv bola lacnejšia, ako je teraz. Aby boli výplaty z väčších peňazí. Mohol by vykonať, aby už konečne politika z nášho sveta sa stratila. Keby žil M. R. Štefánik, možno by sa nám žilo lepšie. Od slávy by mu možno hrali každý den fanfáry. Možno by mu aj palác postavili a stal by sa kráľom. Mal by ženu, deti a žili by si šťastne, kým by nepomreli.“

(Ako by to bolo, keby... (rozprávka). B. Danková, žiačka 5. triedy ZŠ na Brezovej. Experimentálny sloh 1991.)

Folklorizovaný politický mýtizačný proces, akým je nepochybne aj štefánikovský folklórny cyklus, nesie v sebe nielen rôzne politické ilúzie, zdôvodňovanie politických postojov, ale aj archetypový osud násilne či záhadne usmrteného hrdinu, v ktorom sa jeho životom vo folklórnej tradícii prenáša do nesmrteľnosti aj národná idea, ktorú hrdina stelesňuje.

POZNÁMKY

1. Kováč. (1992). „Prírodovedný (životný) svet“ ako biologický problém, s. 5. Tiež platí, že „čím silnejšia je emocionálna zaangažovanosť, tým evidentnejšími a pravdivejšími sa nám javia výpovede nášho rozumu“.
2. Kiliánová. (1991). Smrť v slovenských ľudových rozprávkach, s. 19-27.
3. Vároš. (1991). Posledný let generála Štefánika.
4. Roy. (1932). Národný hrdina generál dr. M. R. Štefánik a jeho mauzoleum na Bradle, s. 60: Clement Simon, vyslanec, zástupca vlády spojeneckého Francúzska povedal o pohrebe Štefánika na Bradle, že „hoci sám prešiel celým svetom, nezažil nikdy nič dojímavejšieho a krajšieho ako bol tento pohreb a vraj málokto kráľ mohol kedy byť poctený takým aktom piety a lásky“.
5. Von See. (1971). Germanische Heldensage, s. 166-171.

MILAN RASTISLAV ŠTEFÁNIK V ÚSTNEJ TRADÍCI NA SLOVENSKU

Všeobecne možno konštatovať, že v premenách ústnej slovesnosti plynie čas určitých „generačných období“, ktoré môžu zahŕňať viac generácií s rovnakou historickou skúsenosťou, ale nemusia sa kryť s historickým členením dejín. V ústne odovzdávaných a šírených naratívoch existujú najmä na úrovni regionálneho a lokálneho povedomia obrazy rôznych typov postáv – folklórnych hrdinských typov (štylizovaných miestnych humorných postáv, ktoré typizujú lokálnu mentalitu, alebo lokálnych významných historických osobností, ktoré vzbudzujú regionálnu hrdosť). Rozvíjajú sa prostredníctvom celých cyklov epizód o ich charaktere, činnosti, živote, vzťahu k okoliu, ľuďom, a tak sa zvyčajne považujú za vzor či typ charakterizujúci určitú lokalitu alebo región, za istých okolností prerastajú do celonárodného hrdinu.

Historická osobnosť Milana Rastislava Štefánika spĺňa viaceré predpoklady, ktoré ho ponúkajú ústnej tradícii ako hrdinský typ. Jeho život (1880 -1919) naplnili aktivity spojené s jeho osobným spoločenským životom a profesným zameraním astronóma, na druhej strane v období boja za založenie Československej republiky (pred a počas prvej svetovej vojny) sa u neho, francúzskeho generála, letca a diplomata, prejavili silné národné snahy spojené so spoluprácou s hlavnými českými osobnosťami Tomášom Garriguom Masarykom a Edvardom Benešom, s pomocou pri presadzovaní ich snáh v zahraničných politických i kultúrnych kruhoch a s jeho pôsobením v prvej svetovej vojne. V najširších ľudových vrstvách na Slovensku sa však stal známym najmä po svojej smrti pri leteckom nešťastí r. 1919, keď sa očakávaný vracal do vlasti, do novozaloženej Československej republiky.

M. R. Štefánika ako jedného zo zakladateľov Československa po rozpade Rakúsko-Uhorska (vedľa T. G. Masaryka a E. Beneša) historiografia sleduje najmä v línii jeho politickej činnosti, v politickom využívaní jeho odkazu a v pôsobení oficiálnej publicistiky a kultúry. Folkloristika na základe ústneho podania môže sledovať jeho úlohu v ľudovej kultúre a tradícii. Tá vytvára určitú kontinuitu so staršími hrdinskými obrazmi existujúcimi v ústnej tradícii spolu s mýtovnými prvkami oficiálneho štefánikovského kultu, presadzovaného v období prvej Československej republiky (1918 - 1938) a v určitých politicky priaznivých obdobiach, a zároveň spontánne modifikuje svojich hrdinov v rámci folklórnej biografickej schémy.²

Reflektovanie osobnosti M. R. Štefánika v ústnom podaní poukazuje na odlišnosti v predstavách viacerých generačných období, už aj vzhľadom na proces jeho mýtizácie, ale aj v súvislosti s odlišnými historickými skúsenosťami generácií a politickými vplyvmi.³ Na jednej strane sú to ešte spomienky priamych pamätníkov, súčasníkov a vrstovníkov M. R. Štefánika (narodených koncom 19. a zač. 20. storočia – výskumy zo 60. rokov 20. storočia), na druhej strane rozprávania nasledujúcich

generácií (narodených približne v prvej polovici 20. stor. a po Štefánikovej smrti), už viac ovplyvnené publicistikou, oficiálnym hodnotením, reakciou na často protirečivé informácie a skúsenosti, a potom aj podania najmladšej generácie (narodenej v 80. rokoch), predstavy a poznatky detí. Na túto problematiku bol zameraný výskum v 1991. roku u žiakov Základnej školy v Brezovej pod Bradlom, v blízkosti rodiska Štefánika (Košariská) a pod najväčším Štefánikovým pamätníkom, Štefánikovou mohylou na Bradle.

V experimentálnom slohu na tému „Ako by to bolo, keby... (M. R. Štefánik nezahynul)“ deti podľa svojich schopností, ale aj podľa toho, čo počuli v škole a od svojich príbuzných doma – teda podľa predstáv starších generácií, ktoré vstúpovali deťom – formulovali niektoré predstavy rozprávkovou formou.⁴ Výsledky experimentálneho slohu možno zhrnúť do niekoľkých obsahov:

1. v menšej miere vplyv spomienok starých rodičov na Štefánika,
2. vo väčšine vybrané školské a základné knižné vedomosti o M. R. Štefánikovi,
3. vkladanie rozprávkových a vedecko-fantastických predstáv do školských vedomostí o ňom.

Texty slohov sa spontánne vyformovali s dvomi časťami – prvá časť podania o Štefánikovom živote a druhá časť o predstavách jeho fiktívneho neskoršieho pôsobenia.

Tematicky sa detský repertoár štefánikovských podaní dotýka okruhov na jednej strane blízkych detskému vnímaniu jeho života, na druhej strane (keby Štefánik dnes žil) rozprávkovému vnímaniu európskosti a svetovosti Štefánikovej osobnosti (v súvislosti s jeho tragickou smrťou sa na rozdiel od repertoáru dospelých, kde táto téma dominuje, nevyskytujú verzie vysvetľovania pádu lietadla, iba konštatovanie nešťastia). Charakteristické je časté nazývanie Štefánika deťmi „Milan“, „Milanko“, tak ako je to v starších podaniach Štefánikových vrstovníkov („farároch Milanko“), ktoré zároveň korešponduje s poetickým oslovovaním hrdinu v poézii, napr. u R. Dilonga („Milanko, Milanko náš“),⁵ ale aj s intimizovaním, oslovovaním tradičných folklórnych hrdinov (Jánošíka, zbojníkov) v podaniach a piesňach zdrobnelinami ich mena.

1. Prvá časť zahŕňa niekoľko vybraných epizód zo Štefánikovho detstva a života v dospelosti (pozorovanie hviezd a láska k prírode ako symbol jeho neskoršej profesie, láska k mladšiemu bratovi Fedorovi, ktorý zomrel ako dieťa, vzťah k jeho veľkej rodine a matke, k zvieratám a záhradke, pasenie kráv, práca, smrť).

Úvod slohu zadaného ako „rozprávka“ mal najčastejšie rozprávkový charakter neurčitej minulosti a zrodenia „utešeného chlapčeka“ v „jeden slnečný deň“ (ponechávame detské gramatické chyby):

- *Bolo to dávno, pradávno, v jeden slnečný deň sa na fare narodil utešený chlapček...*

- *Raz pradávno žil odvážni človek. Vyrastal v chudobnej dedine na Košariskách...*
- *Kde bolo, tam bolo bol jeden farár a farárka. V jeden deň sa im narodil krásny chlapec, ktorého nazvali Milanko...*

Aj ďalší dej v živote hrdinu sa podobal na rozprávku, kde sa však opakuje len niekoľko životných epizód. Okrem odkazov na prevzaté spomienky starých rodičov je to najčastejšie smrť jeho brata Fedorka, čo pravdepodobne deti poznajú z rovnakého prameňa (čítanie v škole alebo rozprávanie učiteľa). Tieto motívy zodpovedajú motívom postupne uverejňovaných spomienok na Štefánika:⁶

- *Vyrastal na fare na ktorej bol jeho otec farárom. Niekedy pásaval s mojím pradedkom kravy, alebo sa spolu hrávali pri potoku. Dá sa povedať, že nemal celkom ľahké detstvo, ale z druhej strany ho mal aj celkom veselé...*
- *Nikdy sa nemal dobre ani do školy nechodil, a už musel pásť kravy. Jeho bratranec Fedorko ho mal veľmi rád. Vždy spolu chodievali do hory. Až raz po krajine chodila zlá choroba. Zašla aj do ich domu chytila Fedorka. Milanko bol stoho smutny. Ochvíľu i on bol chorý. Bol rád preto lebo sa mohol hrať s Fedorkom. Milan sa zachvíľku vyzdravil. Mal veľmi rád zvieratá. Mal i svoju záhradku. Jak si tak kopal jeho mama mu povedala: Fedorko zomrel. Potom išiel Štefánik do školy. Bolo tam veľa Maďarov...*
- *Mal rád hviezdy. Hádam ich ani nemal rád, snád' ich rád len pozoroval. A možno obidvoje... Po večeri si zobral hrnček mlieka kľakol si na lavičku pod oknom, okno otvoril a pozeral. Možno nepozeral na hviezdy, ako to všetci vravia. Možno pozeral ako tancujú víli na čistinke...*
- *Kde bolo tam bolo, bolo raz jedno mestečko s veľkou požiarnickou zbrojnicou. Kúštik od nej je evanjelický kostol. Pri ňom je fara. Býval tam malý Milanko Štefánik. Chodil pásť kravy a v noci sa pozeral na hviezdičky. Najradšej mal brata Fedorka. Potom keď vyrástol stal sa generálom...*
- *Pochádzal z dvanástich detí. Najradšej mal brata Fedorka. O niekoľko dní brat Fedorko ochorel malému Milankovi bolo smutno za Fedorkom, ale do izby za Fedorkom /nemohol/, aby to nedostal. Milan odyšiel na školu. Malý Fedor sa necítil moc pri živote a povedal matke: „Mama keď zomriem povedz Milanovi, aby sa mi staral o chrobáčika. Milan sa vrátil a opýtal ako sa má Fedorko. Mama mu smutne odpovedala, že umrel...*
- *Raz mi dedko rozprával o Štefánikovi. Keď raz pásol kravy sa zahladel do oblohy. Videl tam malú čiernu bodku...*
- *Milan sa hrával so svojim bratom Fedorkom. Jeden slnečný deň Fedorko umrel. Milan pomaly dorastal až sa z neho stal dospelý človek. Otec ho poslal do Prahy študovať. Keď vyšiel zo školy stal sa z neho hvezdár, letec a vojak...*
- *Každý večer chodieval pozorovať hviezdy na kopec Mont Blank...*

Štefánikova smrť ako hranica sa v detských podaniach objavuje ako konštatovanie alebo ako príbeh:

- *Utrpel haváriu lietadlom keď mal necelých 39 rokov...*
- *Ale neskôr nastali zlé časy. Bola vojna. Po vojne sa vracal lietadlom domov, ale tento let sa mu stal osudným. Slávny Milan Rastislav Štefánik havaroval...*
- *Keď sa vyučil išiel do svetovej vojny. Zrazu prišiel jeho matke list. Som na ceste domov. Jak sa to dozvedela hneď sa vydala do Bratislavy. Tam ho čakala. Keď vtom videli lietadlo ako kruží dookola. Keď v tom začalo horieť a Štefánik vyskočil...*
- *Po niekoľkých rokoch letel s priateľmi Štefánik do Vajnorov už sa veľmi tešil na rodinu náš národ proste na všetkých ľuďoch ktorých miloval. Na letisku stála húfa ľudí a tešili sa na Štefánika a niekto zvolal tam je tam letí.. Zrazu začalo lietadlo krúžiť kývať sa z jednej strany na druhú a báb lietadlo sa zrútilo do krovia a iba dym bolo vidieť ľudia sa zhrkli okolo lietadla a sledovali či z neho víde Štefánik a z predu sa ozvalo zahynul...*
- *Bol francúzski generál. Keď sa vracal domov do Československa tak sa mu pokazilo lietadlo a spadol na zem...*
- *Raz keď sa vracali domov začal horieť motor, lietadlo padalo nižšie a nižšie, bolo už najnižšie a bum báb. Všetci sa zhrnuli okolo lietadla. Milan R. Štefánik zomre pri Vajnoroch...*

2. Druhá časť slohu zahŕňa predpoklady Štefánikovho pôsobenia, ak by nezahynul, na Slovensku, v Európe, vo svete, často poznačené fantastikou (na Bradle by mal postavený hrad, palác a bol by kráľom Slovenska, celého sveta, bol by významným politikom, ministrom, prezidentom, ktorý by nedovolil biedu, hospodársku krízu) a modernými vedeckými výskumami vo vesmíre. Zlieva sa tu minulosť s prítomnosťou a budúcnosťou, fikciou a fantastikou. P. Macho v štúdiu reflektovania Štefánika v poézii konštatuje prvky rozprávky, Biblie a antickej mytológie.⁷ V detských folklórnych predstavách Štefánika-hrdinu sa objavujú prvky rozprávky, vedeckej fantastiky a reálnej sociálnej skúsenosti. Nepriamo verbalizované ikarovské vízie poézie sa tu premietajú do moderných kozmických letov a výskumov, ale i fantastických filmových príbehov, prometeovské prvky do podoby nádejného kultúrneho hrdinu-darcu šťastia pre obec, vlasť, svet. Vznieva tu ako moderný symbol reprezentácie Slovenska vo vedeckom kozmickom výskume a ochranca, zabezpečovateľ spokojného, šťastného života.

- *Keby žil tak by nám možno čítal rozprávky a učil by nás o hviezdach. Mohol ísť do vesmíru, mohol obletieť celý svet. Keby bol vo vláde mohol by povedať, aby potraviny, oblečenie a obuv... bola lacnejšia, ako je teraz. Aby boli výplaty z väčších peňazí. Mohol by vykonať, aby už konečne politika z nášho sveta sa stratila. Keby žil M. R. Štefánik možno by sa nám žilo lepšie. Od slávy by mu možno hrali každý deň fanfári. Možno by mu aj palác postavili a stal by sa kráľom. Mal by ženu deti a žili by si šťastne kým by nepomreli...*
- *Keby bol ostal žiť určite by bolo naše malé mestečko veľké a slávne. Bol*

- by tu žil veľký slovak, astronóm a vojak. Možno naše mesto mohlo byť i hlavným mestom. Mohol by vystaviť hrad na Bradle a tam by skončil svoj hrdinský život...*
- *Potom keď vyrástol stal sa generálom a možno by bol prvý vyletel do vesmíru, keby nebol tragicky zahynul. Možno by sa mohol zoznámiť vo vesmíre s E. T. Mimoszemšťanom, alebo s nejakým iným galaxiálnym netvorom alebo tvorom. Alebo by mohol práve on objaviť koniec vesmíru a mohol aj objaviť čo je za ním. Aj pre Slovákov by mohol všeličo spraviť. Mohol sa stať prezidentom. Mohol sa stať riaditeľom školy, alebo vedúcim mäsokombinátu. Všeličo by mohol byť aj predsedom na Košariskách alebo na Brezovej...*
 - *Keby M. R. Štefánik žil, spoznal by mnoho nového čo ľudia ešte doteraz neobjavili. Hľadal by nové a nové hviezdy. Precestoval by celi svet, našiel by doteraz neobjavenú atlantýdu a vela naozaj veľmi vela nových vecí...*
 - *Keby lietadlo pristálo mohol sa stať veľmi slávnym. Bol by prezidentom našej republiky. Neboli by sme sa hádali za samostatné slovensko. Stal by sa veľkým hviezdárom a išiel by na rakete do vesmíru. Mohol by mať pomník väčší ako teraz...*
 - *Škoda že zahynul. Bola to veľká škoda. Ale napriek tomu ľudia mu postavili peknú mohilu na ktorej za zúčastnil aj Václav Havel...*
 - *Asi by dedina Košariská a mesto Brezová by sa spojili, bolo by to hlavné mesto ČSSR alebo ČSFR a postavil by sa tu hrad a on by bol sám prezidentom. Možno že by sme mali viac korún ako Američania a naša koruna by bola 3,5 alebo aj 7-krát vyššia ako majú Američania. Bola by naša vlast významná možno aj na celom svete a dobre by sme si žili...*
 - *Keby Milan Rastislav Štefánik nebol havaroval na lietadle, bolo by naše mesto oveľa bohatšie. Ľudia by si ho oveľa chválili ako teraz. Naša republika by bola v Európe známejšia ako teraz. Bol a ešte je to veľmi známy človek nielen u nás ale aj v iných republikách. Bol to významný a učenlivý človek... Bol ešte viac významnejší ako iné významné osobnosti...*
 - *M. R. Štefánik zomrel tragickou smrťou. Jeho priatelia boli určite smutní. Bol to slávny človek ktorý sa veľa venoval hviezdám. Určite by bol veľmi rád keby /sa/ vítal so svojou mamou a oteckom. Porozprával by im o svojich zážitkoch. Ľudia by ho mali veľmi radi a možno by sa stali Košariská a Brezová veľkým mestom. Určite by tu dal postaviť divadlá a dal by postaviť nový a krásny kostol pre svojho otca. Možno by dal postaviť veľkú hviezdárnu na Bradle. Stal by sa z neho aj slávny astronóm a možno objavil novú planétu vysadil by tam stromy a kriky...*
 - *Keď sa všetkému priučil letel domov. Keď zastal na letisku už ho tam čakali všetci aj jeho matka a súrodenci. Dozvedel sa o tom aj Masarik, že sa Štefánik dostal domov potom ho zvolil na prvého ministra. Tak si MRŠ nažíval aj s matkou kým neumrel. Cingi, lingi zvonec rozprávky je koniec...*
 - *V roku 1919 priletel M. R. Štefánik na letisko vo Vajnorochoch v Bratislave.*

Deti by usilovne mávali zástavkami celé nadšené, že na Slovensku na Košariskách sa narodil taký významný človek. A aj ľudia boli by hrdý. Keď vystúpi z lietadla pôjde sa pozrieť do svojej malej učupenej dedinky medzi vrchmi a dolinami na Košariská. Stal by sa ministrom, potom keby zomrel T. G. Masaryk by sa stal prezidentom. Zveličoval by náš štát. Ľudia by ho mali radi. Cudzinci by nám nezávideli. Dal by postaviť kasárne na ktoré by sám dohliadal. Až po tom všetkom by mohol pokojne zomrieť...

- *Milan vyrástol na dospelého človeka ktorý bol veľmi múdry a spravodlivý. Milan by sa mohol stať prezidentom ba aj kráľom celého sveta. Mohol všetko napraviť. Keby bol napríklad prezidentom možnože by bola brezová štátom. Mohol by celý svet zmeniť...*

Zaujímavé je však, že už v týchto detských podaniach sa objavuje chápanie ambivalentného vnímania Štefánikovej osobnosti, prijímanej nie vždy jednoznačne pozitívne, a tiež jeho konfrontácia s T. G. Masarykom.

- *Keby bol na svete určite by Slovákom pomohol. Naša republika by bola v inom stave. Ja verím, že ľudia by boli aj radi. Iba po niektorý. Bol slávny a dobrý človek. Keď mu postavili mohylu museli ho mať radi. To je veľmi jasné, že bol vzdelaný. Keby bol žil spravil by veľa pre celý svet. Milan Rastislav Štefánik bol významnejší ako T. G. Masaryk...*
- *Škoda že teraz nie je medzi nami. Možno že by sa veľa vecí zmenilo. Keby bol ešte na svete a bol by vo vláde určite by nebolo všetko také drahé ako je teraz. Chudobný by nechodili otrhaný ale normálne oblečený. Keby nebol taký slávny určite by nebol pochovaný na mohyle. Keby ešte žil určite by nebyval v obyčajnom domčeku, ale v neakom kráľovstve. Proste všetko by bolo inak. Mnohí ľudia ho mali radi a niektorí ešte aj doteraz na nho spomínajú v dobrom...*
- *Keby nehavaroval môhol sa stať Minystrom. Môhol byť veľmi slávnym hviezdárom. Veľmi rád pozoroval hviezdy. Môhol sa stať aj prezidentom. Chodil by do všetkých významných miest. Významným človekom by sa stal. Možno by ho ľudia nemali vôbec radi. Postavili pre neho mohylu, ktorá ešte teraz stojí na Bradle...*
- *Ja si myslím, že sa mohol stať ministrom vojny, alebo ešte lepšie by bolo, keby sa stal prezidentom. Určite by spravil to že by spojil Brezovú s Košariskami. M. R. Štefánik mohol by byť slavnejší ako T. G. Masarik, alebo mohol by byť najslavnejší na svete...*

Takisto ako v poézii, aj tieto podania majú v závere prvky takmer oficiálneho oslavného rázu, čo možno azda pripisovať tiež školskému vštepuvaniu významnosti osobnosti Štefánika alebo reprodukovaniu rétorických klíš vypočutých na oslavách (napr. „Taký bol náš Štefánik“, „Na M. R. Štefánika nik nezabudol“, „Za M. R. Štefánikom je nám veľmi smutno“).

Na rozdiel od repertoáru dnešných detí sa repertoár najstaršej generácie nositeľov štefánikovských podaní (výskumy v 60. rokoch 20. stor.) chronologicky rozsiahlymi alebo kratšími epizódami dotýka najmä spomienok na spoločné detstvo a stretávanie so Štefánikom, na jeho návštevy u rodičov, keď sa vracal zo svojich ciest po svete, na jeho šokujúcu smrť a veľkolepý pohreb, na stavanie mohyly a jeho kult, národné púte na Bradlo, na komunistické prenasledovanie za udržiavanie jeho kultu, a tiež na súvislosti s A. Dubčekom ako jeho nasledovníkom.⁸

- *Rozprávali také chvalospevy o nom. On mal brata Pala – ten teda nebol vydarený. Ten by bol býval za šeckých hoden – ich bolo patero lebo šestoro. Sa učel dobre. Niede madarském meste študoval. Ja som to zabol. Tam sa to teda už šeci, kerí študovali tu, museli študovat na madarskej škole. Ked prišiel na tí sviatky, to pravidelne, tam sme sa zešli a sme sa vypytovali, čo sa v tej madarčine učí. Už nám teda vysvetloval, radost mal, ked to mohol zemiešnovat. Ked videl od nás, že teda sme velice radi, ked čujeme niečo z tej školy.*

Ináč neviem. To on mal ohromnú veselost, ked si mohel počat kona a odniest sa kúšček na nom – aké víťazstvo!

Radi ho mali, farárech Milanko. Tuto velice ho radi mali. To už teda jako cirkevní kurátori tu boli, jako do vlastnej rodiny prišiel. Hostinu nejakú preukázali... Radi boli teda ludia, ked prišiel.

No teda ja už neviem. Ja som bol v takém veku – ale patnást roky, šestnást som mal a teda pásol som kravy, menuje sa to Dlhý vršek, aj je to také podlhované. Tam pásli aj takí obstarnejší, čo sa oberali novinámi. A teda na tem vršku som pásel a jeden ten strýko prišli z domu a hovori: - Štefánik sa zabil, Milan Štefánik sa zabil! – A teda, ten prípad som zabol – pri Vajnorách to bolo, ale teda, čo zapríčinilo ten pád jeho, to neviem. To len za šeski ti časy, čo žijem, len o náhode sa hovori.

(Rozprával Štefan Čúvala, nar. 1903, Prieipasné. Zápis Z. Mitaľová 1969.)

Je to najčastejšie realistické spomienkové rozprávanie a rozprávanie zo života. Na rozdiel od oficiálnych prejavov, ktoré často využívali vznešené a patetické prirovnania, sa folklórna línia spomienok nesie v jednoduchej hovorovej, emocionálnej rovine. Interpretuje Štefánika ako „jedného z nás“.

Ďalšie obdobie vývoja mýtizačného procesu obrazu Štefánika v ústnej slovesnosti zahŕňa viac generácií ovplyvnených informačným tlakom rôznych názorových a hodnotových tendencií (výskumy v 60. a 90. rokoch 20. storočia).

Podania sa zameriavali najmä na miestny kult Štefánika, na jeho vzťah k talianskej snúbenici markíze G. Benzoniovej, ktorá v r. 1968 navštívila jeho mohylu, na jeho vzťahy k iným ženám, k vlasti, rodine, rodnému kraju,

prenasledovaniu za jeho kult za komunistického režimu. Možno rozpoznať tiež ich niektoré fantastické prvky. Tento materiál ústnej slovesnosti je obsahovo najviac poznačený na jednej strane oficiálnym štefánikovským kultom, pestovaným najmä za prvej Československej republiky mediálnymi, školskými a literárnymi modelmi hrdinu, šírenými po jeho smrti, ale na druhej strane aj rozvírenými, oficiálnymi negatívnymi, často protichodnými hodnoteniami a postojmi, meniacimi sa v priebehu viacerých období a politických režimov. Mnohé osobné rozprávania a zážitky prezentujú „ochranu zaznávaného hrdinu“. Niektoré podania, ovplyvnené priznanými i nepriznanými mimofolklornými prameňmi, prinášajú osobité prvky do folklórneho repertoáru, napr.:

- *Štefánik ako malý chlapec už túžil po hviezdach, zestrojil si ďalekohľad. Zestrojil si umelé krídla, ze stola zeskočil a sa poranel. Keď sa deti hrávali, on sa nehral, len chodil so založenými rukami a díval sa na nich. V Lopušnej si púšťal loďky v potoku – že cestuje do Ameriky. Keď študoval v Šoporne, tu bola chudoba, nemal otec na cestu peniaze. Ich bolo viac detí. Tak on si len pár korún na Vianoce privyrobil a z Piešťan prešiel peši cez lesy sem. Preca bol na Vianoce doma. Veľmi miloval svoju matku. Mal dobrú hlavu. Keď ho skúšali a odpovedal, mal len jedno slovíčko napísané a učiteľ sa ho pýtal, de má ostatné. A on hovorí – tie ostatné sú v hlavě. On obyčajne nemal úspech u žien. Raz kráčali po ulici a videl, ako dievča mladé spadlo pod električku a zachránil jej život v poslednej chvíli. Ona utekala bez toho, aby sa mu podakovala. V zime to bolo, hrávali šach s nejakým Madarom. Nemal paliva, tak hovorí – pod, ja mám teplý byt, de môžeme hrať. A keď hrali, otvorila sa dvere a vstúpi to dievča a prišla aj s matku, ona bola Madarka. A vznikla láska veľiká, ktorá trvala do jari. Potom mali ist, sa ist na jar člnkovať na jazero. Nemohol ist, bol prechladnutý a ona bola nervozná, spadla a utopila sa. On si poznačil ten dátum. Poznáte indickú filozofiu? On bol nábožensky založený hlboko, mysliteľ. Tak to dale pokračovalo na Tahiti. Po rokoch jako hviezdár bol pozorovať zatmenie slnka. Keď skončil prácu, všimol si ľudí a všetko. Zeznámil sa s domorodcami. Tam ho náčelník pozval k sebe a po večeri mu daroval svoju dcéru 15-ročnú. Štefánik bol prekvapený a nechcel to prijať. Bol tam s ním jeden Čech a ten jako priateľ mu pošepkal, že nesmie odmietnuť, lebo to je najväčšia urážka. Tak ju vzal do Paríža a dal študovať. Kahotari si ho obľúbila tak, že išla s ním. A to on veril, že to bola prevtelená duša, keď sa tá Madarka utopila, tá Tahitanka sa narodila. Raz boli na jednom ostrove, išli loviť perly. Ona sa ponorila, chcela pre neho doniesť perlu a už sa neukázala. Aj ona sa utopila...*

(Rozprával Martin Kubovic, nar. 1916, invalid, Horné Košariská. Zápis Z. Mitaľová 1969.)

Možno predpokladať aj to, že takéto texty predstavujú ohlasy na Štefánikove vlastné historiky, ktoré pri rôznych príležitostiach rozprával. Je známe z viacerých svedectiev, že bol „fantastický vypravěč“, „kouzelný vypravěč“ a príbehy iných ľudí, ktoré v spoločnosti rozprával, mohli byť neskôr pripisované aj jemu a pomáhali tak z neho vytvárať „romantického hrdinu“.

Hoci hrdinské postavy v ústnej tradícii majú určité spoločné východiskové prvky, ktoré dávajú predpoklady ich zotrúvaníu v tradícii, každá z nich sa odlišuje svojím špecifickým spôsobom a charakterom, i nadväzovaním a kontinuítym napojením na folklórne tradície. Napriek pomerne krátkemu trvaníu formovania Štefánikovho hrdinského obrazu v ústnej tradícii a slovenskej kultúre (najmä od r. 1919, keď sa začalo o ňom viac informovať aj v tlači¹⁰), možno ho zaradiť medzi iné postavy folklórnych hrdinov. V minulosti to boli tradiční rozprávkoví a povest'oví folklórni hrdinovia,¹¹ v neskoršom období sú v ústnej slovesnosti náznaky vývoja aj iných výrazných postáv (napr. z 1. pol. 20. stor. A. Hlinka, J. Tiso, ale aj T. G. Masaryk), ktoré sa však ešte z folkloristického hľadiska neskúmali alebo skúmali málo.¹²

Folklórny obraz „Tatíčka“ T. G. Masaryka – zakladateľa štátu-osloboditeľa, rovnako ako obraz Štefánika, podliehal vplyvu oficiálne pestovaného kultu. Vytváral sa na základe jeho boja za národné oslobodenie spod Rakúsko-Uhorska spolu so Štefánikom, spájal ho v krízovom období prvej republiky so súcítom a sociálnou pomocou obyvateľom, zároveň aj s jeho prenasledovaním najprv v boľševickom Rusku, neskôr zamedzovaním jeho kultu komunistickým režimom. Ústna slovesnosť na Slovensku kladie dôraz na jeho osobný zjav a výnimočnosť, humanizmus, kontakty a spriaznenosť jeho a jeho rodiny s obyčajnými ľuďmi, na sociálne cítenie a jeho postavenie „otca“, „dobrého panovníka“ v krajine, ktoré paradoxne naznačuje azda kontinuitu predstavy panovníkov z Rakúsko-Uhorska. Sú to niektoré rozprávkové a povest'ové prvky v príbehoch zo života.¹³ Motív „dobrého panovníka“ sa ako motív „ochrancu vlasti“, ale tiež Štefánika-reprezentanta európskosti a svetovosti vracia aj v predstavách dnešných detí. Niekedy to vzdialene pripomína ohlas na štyridsať rokov pestované komunistické mýty a „kulty osobností“ (Lenin, Stalin).

Dvadsaťe storočie je storočím stále silnejúceho vplyvu masmédií vo všetkých generačných vrstvách, a to je najväčšia zmena, ktorá postihla aj folklórnu tvorbu. Ovplyvňuje to systém prijímania a selekcie látok a obrazov, ktoré ústna slovesnosť prenáša a formuje v priamej komunikácii face to face. Preto je aj pri štúdiu folklórneho repertoáru nevyhnutné brať do úvahy masmediálne pôsobenie, ktoré dnes ponúka viaceré modely, často politicky zámerne formované a mediálne vnucované obrazy a predstavy, z ktorých sa v ústnom podaní spontánne môže utvárať nový folklórny model. Aj v dnešnej publicistike na Slovensku sa v súvislosti s obrazom hrdinu, či je to Štefánik, Masaryk, Mečiar alebo iná osobnosť (Hlinka, Tiso, Dubček), stretávame na jednej strane s ikonoklastickými, na druhej strane s ikonolatrckými prvkami, ktoré si často protirečia a môžu vyvolávať protichodné reakcie konfrontované s predstavami ústnej tradície.¹⁴

Od niekoľko storočí formovaného obrazu slovenského zbojníckeho hrdinu Jánošíka po dnešný, ešte krátkodobý proces formovania „hrdinu“ - „štvanca“ - „mučenika“ - „boha“ Mečiara (najmä jeho vlastným pričinením a pričinením mediálnych prívržencov) v slovenskej spoločnosti prešlo takmer tristo rokov (18. - 20. storočie). Niektoré mechanizmy vytvárania obrazu hrdinu sa opakujú stereotypným emocionálnym prežívaním vyhroteného krízového zápasu každodenných potrieb, ale aj potreby „ochrancu ľudu“ a „vodcu“. Uzatvorený systém predstáv, model zakorenený v tradícii aj mentalite, kodifikuje a petrifikuje fixné schémy obrazu vodcovskej osobnosti v časti spoločnosti. Tento uzatvorený systém na jednej strane v istom zmysle svojou izolovanosťou (informačnou, ekonomickou) na Slovensku zachránil mnoho z osobitosti, špecifickosti a starobylosti slovenskej tradičnej a ľudovej kultúry, ale aj krajinej morfológie, na druhej strane ustaloval systém predstáv brániacich modernému mysleniu s otvorenou perspektívou. Tradičné myslenie preukazuje silnú konzervatívnosť. Takúto silnú konzervatívnosť preukazuje aj tradičný model národného a sociálneho hrdinu v súčasnosti, a čo je prekvapujúce, nielen u určitej (najmä staršej) časti obyvateľov Slovenska, ale aj v nacionalisticky, politicky angažovanej inteligencii, ktorá využíva, ponúka a publikuje rafinované vyhrotené, vybrané symbolické a mýtotočné prvky na podporu formovania určitého obrazu hrdinu v spoločnosti.

V zložitom procese zápasu protirečivých, často protikladne a neprehľadne ovplyvňovaných informácií v súčasnosti, ktoré sa dostávajú na verejnosť, ešte nie je možné robiť konečné závery o tejto téme v ústnej slovesnosti. Náznaky spoločných prvkov s tradičnými schémami modelovania obrazu hrdinu na Slovensku poukazujú na to, že ústna slovesnosť spontánne formuje vlastný obraz, modifikovaný nielen osobitými etickými hodnotami, relatívne nezávisle od zdrojov informácií a od politických vplyvov, ale aj realnosťou životnej skúsenosti prenášanej folklórnym mechanizmom v ústnej komunikácii. Exaltované výkriky na námestiach, rovnako ako štvavé politické články v nijakom prípade neprezentujú všeobecný názor alebo predstavy, ale sú súčasťou nevykvaseného procesu ambivalentných predstáv konkrétneho hrdinu. Ústna slovesnosť vytvára svoj obraz postupne s odstupom a na základe výberu určitých prvkov a motívov, korešpondujúcich s tradičnými predstavami ústnej slovesnosti.

POZNÁMKY

1. Lipták. (1999). Storočie dlhšie ako sto rokov, s. 231 a 334.
2. Základné východiská k štúdiu problematiky hrdinu vo folklóre pozri Vanovičová. (1991). Obraz hrdinu v slovenskom prozaickom folklóre, s. 136-145. K biografickej schéme motívov Vanovičová. (1993). Prvky biosu v súčasnom slovenskom folklóre, s. 46-56.
3. V dlhšom období sledovania vývoja niektorých folklórnych fenoménov, zdá sa, nemožno hovoriť len zjednodušene o „generačných rozdieloch“, ale skôr v širšom význame o „generačných obdobiach“, ktoré môžu trvať rôzne dlho a sú ovplyvňované politickými, kultúrnymi a civilizačnými procesmi alebo rovnakými či podobnými historickými skúsenosťami. Pritom prekračujú rozsah jednotlivých generácií. Význam generácií sa môže

prejaviť skôr vo výskumnej sonde jednotlivých fenoménov, ale v sledovaní vývinového procesu fenoménu musíme prihliadať na celé generačné obdobia.

4. Predstavy podobného druhu odvíja v historických súvislostiach napr. aj Lipták. (1999). c. p., s. 90. Pripomína tiež dobové interpretácie Štefánika, že keby zostal nažive, bol by autonomistom, ľudákom alebo gardistom. Ohlasy podobných vízií nachádzame aj vo viacerých spomienkových textoch, napr. In: Štefánikův memorial. (1929).

Experimentálny sloh v 5. ročníku Základnej školy na Brezovej pod Bradlom (26 žiakov vo veku 10 - 11 rokov) na tému „Ako by to bolo, keby... (Štefánik nezahynul) Rozprávka“ prebiehal po prípravnom rozhovore, ktorý mohol čiastočne ovplyvniť rozprávkovú fantastickosť detského podania. To však nemohlo ovplyvniť ich základné poznatky o Štefánikovi, ktoré museli pritom využiť. Jeho úlohou bolo presondovať predstavy detí a poznanie epizód z biografie Štefánika. Možno však predpokladať, že deti vychádzajú aj z lokálneho povedomia, pestovaného oficiálne v tomto kraji najmä po roku 1989 (sídlí tu aj Spoločnosť M. R. Štefánika), ale ktoré tu existovalo aj počas predchádzajúceho obdobia ako protest proti komunistickým zákazom prejavov kultu na mohyle. Treba upozorniť aj na to, že oficiálne osnovy dejepisu uvádzajú históriu obdobia pôsobenia Štefánika a jeho osobnosť až na druhom stupni Základnej školy, teda v 5. ročníku deti nadobudli svoje znalosti o Štefánikovi iným spôsobom (čítaním kníh, rozprávaním v škole a doma, na oslavách, podujatiach). Pozri Frenal. (1999). Osobnosť generála Dr. Milana Rastislava Štefánika v súčasných českých a slovenských učebniciach dejepisu. In: Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik, s. 237-242.

5. Macho. (1999). Štefánik v poézii. K formovaniu obrazu národného hrdinu prostredníctvom umeleckej literatúry. In: Generál ..., c. p., s. 210.
6. Konkrétne Gregorová. (1929). Z detstva generála M. R. Štefánika. In: Štefánikův ..., c. p., s. 48-55 (motív večerného mlieka a pozeranie na hviezdy, Fedorkov chrobáček, loďky v Lopušnej). Tiež v tom istom zborníku Svobodová, Skrže slzy, s. 92-97.
7. Macho. (1999). c. p., s. 206.
8. - *Tak sa vybral od rodičí, svetom, svetom. Jako hvězdár; potom tam na Košariskách, ešte bol žiak len, chodel volade na Úval, do Lopušnej, robel si malé šify- jako deti teda. On mal hned tú schopnosť k tomu, v politike. Ten Dubček – bol tiež na podobu Štefánika a tiež ho z funkcie zhodeli. Taký člověk sa na Slovensku už nevychová. A keď sa vychová, nedajú mu pokračovat. Musí len kráčať, ako oni chcú.*

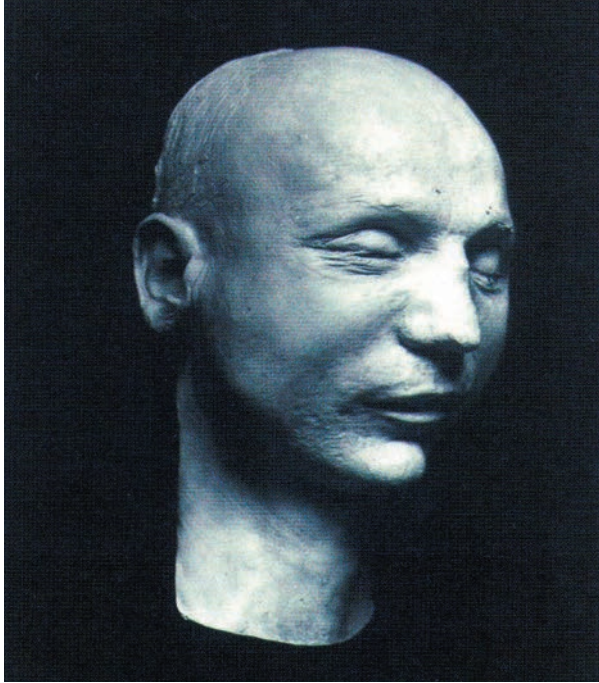
(Rozprávala Anna Cigánková, nar. 1894, Prieipasné - U Zubákov, zápis Z. Mital'ová-Vanovičová 1969.) Pozri tiež publikované materiály v štúdiách Vanovičová. (1992). Motív smrti ako mýtovotvorný prvok vo folklórnom cykle o M. R. Štefánikovi. In: Zmeny v hodnotových systémoch ..., s. 115-126; Vanovičová. (1996). Národný hrdina – folklórny hrdina (M. R. Štefánik), s. 103-108. V najnovšom vývoji na Slovensku sa postupne objavujú tiež niektoré náznaky spájania a continuity obrazu Štefánika s obrazom A. Dubčeka – najmä jeho vystúpenie na verejnosť v r. 1968, jeho vytlačenie z politiky normalizačného režimu, prenasledovanie, a nakoniec jeho nevyjasnená smrť pri autonehode. K jedným z dokladov záujmu ľudí o Štefánika, jeho prácu a jeho zážitky patrí svedectvo Ladislava Štefánika, brata Milana Rastislava z roku 1938 v nahrávke pre rozhlas (vysielanej na výročie smrti M. R. Štefánika 4. mája 2000 v Slovenskom rozhlase). Spomína, že pri Štefánikovom príchode na Košariská sa zhromažďovali ľudia a počúvali jeho zážitky. Jedna babka sa spytovala, ako to bolo na tom Monblanskom jazere. Druhá babka sa pýtala, či je to pravda, že je tým „hastrigolom“ – astronómom, že asi Milanko ním nemôže byť, aby sa plietol Pánubohu do vecí, že to bude skôr Paľko (brat), z ktorého by to vystalo. Podobne píše tiež Svobodová, c. p., s. 95.

9. Tille. (1929). Vzpomínky na Štefánika. In: Štefánikův memorial, c. p. „*Pak vyprávěl o lovu korálů, o koupajících se dívkách, a při tom octl se v jeho ruce míšek ze zvláštní kůže, naplněný čistými perlami. Vzpomněl si při tom na tahitské lásky a vypravoval příběhy o dívkách, jež věrně milovaly bílé muže a byly jim oddanými družkami*“, s. 104. „*Vyprávěl o kapitánovi, jenž vezl první Janssenovu výpravu na Tahiti. Kapitán ten žil na Tahiti s domorodou dívkou a tak ji miloval, že se s ní chtěl oženit a vzít ji s sebou do Evropy. Dívka však sama odepřela jet s ním, pravíc, že je jen doma krásná. Kapitán loučil se s ní těžce, stále vzpomínal, po letech psal znovu jejím rodičům a dověděl se od nich, že dívka asi po dvou letech z lásky k němu zemřela. Byla pochována na místě, kde se poprvé s ním setkala, a hrob jí ozdoby kruhem korálů, jež spolu lovivali při koupání. Kapitán byl tím hluboce dojat. Vyprávěl ten příběh Štefánikovi cestou do Ameriky na lodním můstku za tiché, tropické noci, a pravil, jakmile zemře jeho staříčká matka, že se vzdá úplně světa a vstoupí do kláštera kartusiánů*“, s. 110.
10. Napr. pozri Petruf, P. (1929). Francúzsko a M. R. Štefánik v slovenskej tlači (1900 – 1919). In: Generál ..., c. p., s. 123-139. Autor uvádza, že do jeho smrti r. 1919 o ňom v dostupných Národných novinách bolo len niekoľko, asi šesť zmienok, až po nešťastí sa začalo o ňom viac písať.
11. Najznámejšou postavou slovenského tradičného folklóru je historická postava zbojníka Jánošíka (popravený v roku 1713). Stal sa legendou, ba predstaviteľom slovenského ľudu, vodcom protifeudálnych rebelov a ústna slovesnosť ho fantastickými prvkami spájala s rozprávkovými postavami. Schéma jeho životného príbehu končí zradou a násilnou smrťou na popravisku. Motív boja za sociálnu spravodlivosť („bohatým bral a chudobným dával“) alebo motív pomoci širšiemu spoločenstvu, prenasledovanie a smrť hrdinu sú jedným zo základných loci communes, ktoré otvárajú spúšťači mechanizmus ústnej slovesnosti na vytváranie mýtizujúcich polôh obrazu hrdinu. Melicherčík. (1952). Jánošíkovská tradícia na Slovensku, najmä s. 64 a n. Autor spája folklórny obraz Jánošíka s rozprávkovým hrdinom Popolvárom. Vyčleňuje niektoré spoločné prvky, ktoré predurčujú život hrdinu v ústnej tradícii: nespravodlivo zaznávaný hrdina (najmladší, chudobný, vysmievaný) je predurčený na slávne činy, pomoc čarovných predmetov a personáží, ktoré odmeňujú jeho statočnosť, dobrotu a odvahu, aj vlastná šikovnosť. Vývin folklórneho hrdinu z rozprávkovej postavy na protifeudálneho obrancu spravodlivosti poukazuje na nadobúdanie realistických prvkov zobrazenia a sociálnych motívov jeho pôsobenia, na druhej strane tragické motívy prenasledovania, zrady a nespravodlivého odsúdenia. Hrdinovia tak „... splňajú dôležitý dejinný odkaz všetkých bojovníkov za pokrok“ (s. 90).
Aj mýtizácia Štefánika ako zakladateľa štátu sa vyhocuje momentom nevyjasnených okolností jeho smrti, zrady, hľadaním vinníkov a nepriateľov a prevahou tých vysvetľovaní Štefánikovej leteckej havárie, ktoré vedú k jeho postaveniu ako obeť a mučenika za vlasť a národ. Jánošíkovská legenda takisto spontánne vznikala na jeho postavení ako sociálneho hrdinu-obeť za biedny ľud, ktorému sa celý svoj život snažil zlepšiť životné podmienky, trestať neprávosti a odmeňovať dobro. Paralely Štefánika s Jánošíkom a inými rozprávkovými hrdinami sa objavujú v spomienkach na Štefánika, aj v poézii. Pozri Macho, c. p., s. 207.
12. Náznaky a snahy o mýtizovanie A. Hlinku a jeho mauzólea v Ružomberku ako konkurencia Štefánikovi a Bradlu za Slovenského štátu (aj ako konfesiónalna rivalita), vyzdvihovanie Hlinku ako „zakladateľa“ a „otca národa“ spomína napr. Lipták, c. p., s. 331 - 332. Reflexia týchto snáh v ústnej slovesnosti sa však nikdy nesledovala.
13. Pozri materiál v štúdií Vanovičová. (1998). Folklórny hrdina za národnou hranicou. T. G. Masaryk na Slovensku. In: Gramatika národného mýtu a folklór, s. 51-73. Obraz T. G.

Masaryka sa v ústnej tradícii na Slovensku utváral bezpochyby nielen v súvislosti s tradíciou obrazu „dobrého panovníka“ kráľa Mateja Korvína, ale aj s oficiálne pestovaným kultom, ktorý ho do takejto polohy formoval. Treba však upozorniť aj na funkciu negatívnych hodnotení v podaniach ústnej tradície o T. G. Masarykovi, ale i o Štefánikovi (Tisovi a ďalších osobnostiach). Nie vždy jednoznačne pozitívne, aj konfrontačné vzťahy k významným osobnostiam v oficiálnom hodnotení, ale aj v ústnom repertoári sú prirodzeným prejavom vplyvu rôznych mediálnych informácií, rôznych názorových a konfesijných orientácií, ktoré zohrávajú významnú úlohu v procese formovania obrazu osobnosti v ústnej tradícii. Tejto problematike sa bude treba viac venovať.

Tie isté mechanizmy pracujú napr. aj pri dnešnom formovaní legendizácie obrazu V. Mečiara v časti slovenského ústneho repertoáru, ale zaujímavé je, že v súčasnosti predovšetkým tiež v publicistike, ktorá sleduje určité politické orientácie, kde sa vyzdvihujú najmä jeho zásluhy o rozdelenie Československa a vytvorenie samostatnej Slovenskej republiky r. 1993 („zakladateľ štátu“) a spolu s tým takisto reakcie na sociálne krízové obdobie, operovanie jeho sociálnym cítením (zvyšovanie dôchodkov, verbálne vyhlasovanie ekonomických úspechov jeho vlády), a tým snaha o získavanie Mečiarových podporovateľov a vyvolávanie ľudových protestov na jeho obranu. Pozri Podracká, D. (2000). Štvanec. *Literárny týždenník*, XIII. č. 16, s. 1. Autorka stavia Mečiarovu legendizáciu na mechanizme prenasledovania („štvanec“), nepriateľov štátu (najmä „čechoslovakistov“), teda aj nepriateľov V. Mečiara, štylizuje ho do postavenia mučeníka (predvedenie políciou, snaha o „kriminalizáciu jeho osoby“ policajným vyšetrovaním). Zároveň vytvára paralelu so Štefánikom, keď charakterizuje Mečiara ako človeka, „ktorý vyšiel na kopec a pozrel sa na hviezdy“.

14. Pozri napr. Ferko, M. (2000). Masaryk – koniec mýtu. In: *Literárny týždenník*, XIII. č. 15, s. 1, 4. Na jednej strane vytvára zdanie o „konci mýtu“ uverejňovaním „údajných odhalení“ o Masarykovi, avšak zároveň vytvára mýty nové rozšírovaním ďalších „utajovaných“ a „tajných“ informácií. Demagogické mýtoborectvo sa tak stáva novým mýtotvorstvom.

Štefánikova posmrtná maska.
(Slovenský národný archív)

Matka M. R. Štefánika.
(Slovenský národný archív)

M. R. Štefánik s markízou G. Benzoniovou.
(Slovenský národný archív)

T. G. Masaryk a Jan na Bystričke v lete 1932.
(Gašparíková-Horáková, A. (1995). U Masarykovcov.)

T. G. Masaryk Jan a Alica, záhrada rodinného domu na Bystričke v lete 1932.
(Gašparíková-Horáková, A. (1995). U Masarykovcov.)

FOLKLÓRNY HRDINA ZA NÁRODNOU HRANICOU

(Tomáš Garrigue Masaryk na Slovensku I.)

Ak sú si dva slovanské národy, ako Slováci a Česi, také blízke, jazykovo príbuzné aj geograficky spojené, navyše so 74 ročnou spoločnou štátnou históriou, je len samozrejmé, že si dlhé obdobie budovali aj spoločnú kultúrnu bázu. Korení z historického procesu vzniku a formovania štátu, Československej republiky, ktorý si vytvorili po 1. svetovej vojne v roku 1918, aby prežili cez dejinné peripetie, niekoľkoročné rozdelenie (1938 - 1945), druhú svetovú vojnu a zmeny politických režimov až po rozdelenie Československa v roku 1993 na dva samostatné štáty, kus spoločnej histórie. Aj v súčasnom období sú však ešte stále spojené silnými kultúrnymi zväzkami, hoci si to často nechcú pripustiť. Svedčí o tom aj orálna história, ktorá osobitým spôsobom mapuje, zaznamenáva a fixuje základné dejinné udalosti a osobnosti, prestupuje hranice medzi národmi a štátmi a v dynamickom vývojovom procese reflektuje ich vzťahy.

Ústna slovesnosť si v každom historickom období nachádzala významné či výrazné osobnosti, ktorých obraz sa stával nielen symbolom a reprezentantom určitých spoločenských snáh, ale aj obrazom vzťahu ľudí k nim a zároveň ich vzťahu k ľuďom. Takými osobnosťami v minulosti boli napr. panovníci, vodcovské osobnosti protifeudálnych povstaní, zbojnícke postavy niektorých regiónov, v 20. storočí môžeme rovnako v historickom spomienkovom rozprávaní zaznamenať folklórne cykly o významných osobnostiach spoločných dejín Slovákov a Čechov, akými sú napr. Milan Rastislav Štefánik, Tomáš Garrigue Masaryk, či Alexander Dubček. Výskyt týchto podaní sa posilňuje okrem lokality a regiónu narodenia alebo smrti osobnosti aj miestom ich častého pobytu a významných historických pamiatok či udalostí, ktoré sa s nimi spájajú. Takým príkladom môže byť silné centrum rozprávania o Slovákoví M. R. Štefánikovi, spolupracovníkovi T. G. Masaryka a spoluzakladateľovi Československej republiky v jeho rodnej obci Košariskách a v Brezovej pod Bradlom, kde je aj jeho mohyla, a jeho slabšie odozvy už ako folklórneho hrdinu s národným akcentom, posilňované národnými a štátnymi oslavami pri rôznych príležitostiach, ale i masmédiami, ktoré o ňom šíрили nielen oficiálne hodnotenia a dokumenty, ale v rôznych obdobiach aj fámy a legendy. Folklórny cyklus o Moravanovi – prezidentovi T. G. Masarykovi – nachádzame na oboch stranách spoločnej štátnej hranice, na Slovensku najmä v lokalitách jeho letovísk, teda v Topoľčiankach, kde na zámku trávil leto ako prezident so svojou rodinou, s návštevami priateľov, politikov, umelcov i významných osobností zo zahraničia, a tiež v Bystričke pri Martine. Tu sa pravidelné letné pobyty jeho rodiny tradujú už od roku 1887, ešte ako profesora na pražskej univerzite, po zvolení za prezidenta letoval v Bystričke niekoľkokrát vo vile, ktorú tam v roku 1931 dala postaviť jeho dcéra Alica.

Ústne šírené naratívy, na rozdiel od štefánikovského cyklu, ktorý v schéme epizód nadväzuje prvkami biosu na štruktúru tvorby životopisov svätých, vyberajú zo života T. G. Masaryka (TGM) najmä udalosti určitého obdobia, ktoré ho spájajú so Slovenskom, s ľuďmi, kde sa stýka ľudové prostredie s výnimočnou osobnosťou a zároveň zabúda na jeho politické ciele, intelektuálnu prácu, chyby i obete, ktoré musel priniesť vo svojom snažení. V našej žitej prítomnosti tak môžeme sledovať relatívne nový, súčasný proces, formovanie reálnej historickej osobnosti na moderného demokratického hrdinu folklórného podania. Tento proces je na pozadí tradičného folklóru ešte stále nový a živý, mení a dotvára obraz vytváraný v rôznych, aj protirečivých podmienkach iba asi sto rokov. Konfrontácia viacerých osobností vo folklórnom podaní prerastá do zobrazenia a hodnotenia širších spoločensko-politických vzťahov v rámci národa alebo medzi dvoma národmi.

Žiaľ, z českej strany výskumy tohto folklórného cyklu nepoznáme, záznamy niektorých známejších epizód sa čiastočne zachovali v zbierke anekdotických príbehov z 30. rokov, v niektorých životopisných a memoárových prácach, alebo sa zmienky o ňom objavujú v materiáloch z terénnych výskumov iných tém. V apríli 1998 krátka prieskumná sonda v obciach na moravskej strane slovensko-českej hranice priniesla čiastočný materiál a poznatky o dnešnom stave folklórného cyklu o T. G. Masarykovi v Českej republike.

Tomáš Garrigue Masaryk (1850 - 1937), prvý prezident Československej republiky, vždy zdôrazňoval svoj slovensko-moravský pôvod i svoj pozitívny vzťah k Slovákom a Slovensku. Alica Masaryková spomína: „Slovensko a Slováci otce zajímali, vždyť jeho otec byl Slovák z Kopčan. Také ve Vídni se otec stýkal se Slováky... V Martine poznal vedoucí Slováky, mluvil s nimi o naléhavých otázkách a seznámil se blíže s jejich úsilím o kulturní rozvoj Slovenska.“⁴¹ Od r. 1887 sa datujú letné pobyty celej jeho rodiny na Slovensku v Bystricike pri Martine, v regióne Turca. Je to malá dedinka pod horami, kde v čase jeho príchodu ešte existovali usadlosti starých turčianskych zemianskych rodín. V kúrii na gazdovstve rodiny Lehotských trávili Masarykovci so svojimi štyrmi deťmi Alicou, Herbertom, Janom a Olgou každý rok dva mesiace prázdnin. Deti tu pomáhali na gazdovstve, naučili sa po slovensky a radi sa sem vracali. Po rokoch na toto obdobie spomína Alica Masaryková, v jej memoároch sa na rôznych miestach a v rôznych situáciách objavujú zmienky a paralely k Slovensku: „Slečna Šámalová mne požádala, abych zaspívala několik slovenských písní – tehdy jsme totiž začali pravidelně jezdit v létě na Slovensko. Na toto milé odpoledne jistě ani jedna z nás nezapomněla“... „Podruhé jsme Jendovi dali hádat pravé oko Mády, jednoho z koní, které často poháněl o žních na Bystrici“ ... „Čím je na horách slovenské Fatry pastýřům-valachům medvěd, tím je italským rybářům žralok“ ... „Sapík upozornil hostitele, že naši rodáci dobře zpívají... byvše vyzváni, aby zaspívali nějakou píseň, bez okolků vyhověli – a tehdy otec po prvé uslyšel píseň „Teče voda, teče“. Pod širým nebem v krásné Itálii nesla se slovenská píseň tak hluboce a pravdivě smutná obsahem a tak krásná melodií. Zdálo se mi, že nesouvisí s exotickým prostředím, ale že se vznášá a je blízko temnému moři, hvězdám a skutečnému národu ostrova Capri. Gorkij poslouchal napjatě, slzy mu vstoupily do očí. „Jen velký národ může mít takové písně!“ , pronesl.“⁴²

Po prvej svetovej vojne už ako rodina prezidenta trávievali leto na zámku v moravských Židlochoviciach a slovenských Topoľčiankach. Avšak spomienky na prázdniny prežívané v Bystričke sa premietli do stavby Alicinho domu, ktorú realizoval architekt Pacl v roku 1931 na mieste bývalej kúrie Lehotských.³ Prezident v tomto novom dome letoval roku 1931, 1932 a 1933, jeho deti až do 2. svetovej vojny. Ústne podanie v Bystričke v súčasnosti (výskum v auguste 1997) sa zo spomienok na pobyty rodiny Masarykovcov dotýka najmä zážitkov z privítania členov jeho rodiny a stretávania sa s prezidentom na jeho prechádzkach po okolí, ako mu obyvatelia pomáhali ukrývať sa pred osobnými strážcami. Ďalšie spomienky pamätníkov sú na osudy Masarykovej vily v priebehu ďalších desaťročí až do súčasnosti, návštevu prezidenta Václava Havla v Bystričke a následné odkúpenie vily českým podnikateľom, ktorým začala posledná fáza jej devastácie. Pripájajú sa osudy rodín spojených s obsluhou domu a ich vzťahy s Alicou Masarykovou.

V týchto niekoľkých základných témach spomienkového rozprávania sa črtajú niektoré osobitné prvky, v ktorých možno konštatovať kontinuálnu nadväznosť aj na prvky tradičného folklóru:

1. V predstavách ústneho podania sa Masarykov dom, vila z 30. rokov 20. storočia, pretvára na „kaštieľ“. Určitým spôsobom tak symbolizuje fantáziou pretvorené moderné obydlie vo vedomí obyvateľov na archaizovaný, až rozprávkový obraz výnimočnosti a ozvláštnenia, na obydlie ľudí povýšených do vyššej kategórie šľachty. V regióne Turca dodnes pretrváva povedomie a tradícia zemianstva, známa je architektúra zemianskych kúrií, ale aj kaštieľov vyššej šľachty v mnohých turčianskych obciach (napr. v Mošovciach, Diviakoch, Blatnici, Nepochloch).

Spievali teda tomuto Havlovi, taká pieseň jedna, nádherná pieseň – Slovensko krásna zem – on to počúval celé, už rovno ako pred tým vchodom do budovy... Slovensko krásna zem, tú pozdraviť by chcel... a tak ďalej... a on to počúval a potom, keď skončili, on, tak on do toho, bolo vidno, že to počúval, teda z toho si vybral slová a im povedal, že toto chcem, no, že – ja bych taky rád strávil dovolenku v takovéhle domčeku. A to viete, pre nás, túto obec ten kaštieľ bol vždy kaštieľom, a nie domčekom a tak urazil, vyslovene nás urazil, všetkých rodákov, že „domeček“ – dobre, jemu bol domeček, keď mal barák doma a tak ďalej všetko dokopy, ale tí ľudia si to ctili ako že kaštieľ, to je odjakživa kaštieľ, šak, alebo Masarykov dom, ale – v takovéhle domčeku bych aj ja rád strávil dovolenku. No a tým pádom to bol hotový šetko, sympatie preč.

(Rozprávala M. Šuvadová, 65 ročná, Bystrička. Nahr. 1997.)

2. Najznámejšia epizóda, ktorá zaznamenáva najviac variantov (aj mimo Bystričky, z Topoľčianok), je príhoda o pastierovi (starenke, dieťaťi), ktorý

pomáha prezidentovi utiecť osobným strážcom. Vychádza z reálneho zážitku. O svojom postoji k životu oficiálnej osobnosti TGM hovorí: „Přál bych si, aby si naši lidé lépe než posud uvědomili nutnost symbolů; nejen život náboženský, také život politický se smyslově a ideově vyjadřuje symboly. Žil jsem posud co nejvíce v soukromí, ale teď jsem se musel smířit s těmi strážemi dole, s parádami, recepcemi a se vši tou reprezentací... Veliká oběť, oběť citelná je mi uložena tím, že jsem stále pod oficiálním dozorem a na očích lidí.“⁴

Napriek realnosti takýchto príhod a ich konkrétnemu datovaniu do prvej polovice 20. storočia však podobné motívy, spojené s kontaktom a demokratickým prístupom výnimočnej osobnosti (povyšenej postavením alebo vzdelaním) k „obyčajným“ či chudobným ľuďom a naopak, obľubou a úctou k takejto osobnosti u obyvateľstva, sú v tradičnom folklóre známe z minulosti z podaní o „dobrom“, „spravodlivom“ humanistickom panovníkovi, ktorý chodí medzi ľud, aby spoznal jeho problémy, na Slovensku najmä s tradičným podaním o kráľovi Matejovi, ktoré sa tradovalo od 16. storočia. Ako uvádza Ján Komorovský, podania o kráľovi Matejovi existovali aj v Turci v súvislosti s lokalitou Kráľova studňa v pohorí Veľká Fatra a tiež s obcou Sučany, kde sa panovník zastavoval, večeral aj nocoval pri svojich poľovačkách.⁵ Tieto podania rozvíjajú okrem iných napr. motív nespoznávaného panovníka navštevujúceho chudobných, jeho obľuby jednoduchých dedinských jedál u bačov, chudobných vdov a ich odmeňovanie za pomoc a pohostinstvo. Paralely k týmto motívom nachádzame aj v novej, modernej, relatívne mladej folklórnej tradícii o historických osobnostiach, aj o T. G. Masarykovi. J. Komorovský v svojej analýze cyklu o kráľovi Matejovi v širokých historických súvislostiach dokazuje prenikanie a prekryvanie sa starších prvkov ústnej tradície s novšími, presuny motívov z jednej osobnosti na inú v priebehu historického vývinu, myšlienkové spájanie rôznych tradícií rôznych období, modifikáciu jednotlivých folklórnych hrdinov.

On na tom koni chodieval, Masaryk, tu, Kučerko sa tu volá, taká horička, tak to bolo jeho obľúbené miesto a Vrchstudienka.

Raz išiel, šak on nekcel, aby chodili za ním, aby ho sledovali, aby dávali pozor, on to nekcel. A raz išiel tam na to Kučerko a tam pásou už pastier ouce. No a on ho stretol a išiel ďalej. No a potom išla za ním tá hliadka a sa opýtali toho pastiera, že či tu nevidel jedného pána takom bielom obleku. No, on povedau, že nie. A prešiel ďalej, tak sa s ním stretol... A povedal tomu Masarykovi – starý pán, chote sa skovať, lebo vás žandári hľadali.

(Rozprávala Mária Knošková, 85 ročná, býv. slúžka, upratovačka, Bystrička. Nahr. 1997.)

A oni tento, oni chodievali tadial' tuto popod ten Hrádok už tam na tom koni, no tento Masaryk, no a šade tam tajne už tá stráž za ním chodila. No a vyšiou až hore do hory, tam rád chodiu, tam sa volalo Navrchstudienku, tam

rád chodiu, otial' veľmi rád vodu pil, no a teraz na jednej lúke tam pásou tento pastier, veľa kráv mau. No, tam pásou. No a prišiou, prišiou on, no, nie, napret sa, prišli ako tajní, on ten pastier nevedeu ako, kto... že či nevidel tu takého starého pána na koni. Á, že nie. No a že vôbec, že či ho nevideu. No a oni odišli a on povedau, že nie. O chvíľu prišieu tento prezident na tom koni. No a on povedau – jáj, prosím vás pekne, starý páňko, nuž sa vraj tentok, lebo ich tu vraj vol'áki hľadali. Aby ich vraj nechytili.

(Rozprávala Anna Pitnerová, 82 roč., býv. slúžka, upratovačka, Bystrička. Nahr. 1997.)

No, darmo je, osobná stráž, to má každý. Darmo je. Otecko môj spomíňal, ešte keď, to sa museli skovať, lebo on nenávidel tieto záchranky či ochran-ky, či kiego zázraka. Tak zakaždým že ich hňal, teda, že – nech vás nevidím. Lebo nenávidel to. No, takže oni len poza ploty a on keď náhodou vyšiel, oni sa museli ukrývať, že koľkorázy ich tak prepadol, že on nechcel tú stráž. Nechcel to. A že keď už nechcel ísť touto ulicou na tom koni, tak to tiež otecko spomíňal, že tu bol, čase striehávali poza ploty poskováňaní, tak naším dvorom išiel a tadeto do polí ušiel. Vždy sa snažil ujst' tak, aby ho nespozo-ovali. Takže, a ešte moj brat taký maličký že bol pri bráne a že vraví – otvor mi, synček. Len zatvoril tú bráňku a že – tu máš, kúp si aj rožtek, nie cukrík – že mu dal korunku a že vraj, aby – za to, že si ma pustil. A chytro – fuk tade už poza, cez tú našu zahradu a do polí von.

(Rozprávala M. Šuvadová, 65 roč., Bystrička. Nahr. 1997.)

V Topoľčiankách se také mnohokrát „ztratil“. Jednou šel pěšky na procházku a dva strážci za ním. Na lesní cestě prezident najednou zabočil prudce do lesa a už byl pryč. Když se vracel s druhé strany k zámku, sbírala na kraji lesa chrásti nějaká babka. Shlédla pana presidenta a volala: „Pán prezident, utečte, utečte, hladajú vás žandarmové!“

(Z knihy T. G. M. Malé historky o velkém muži.⁶⁾)

Zaujímavým spôsobom sa tradičná látka o „dobrom panovníkovi“ prenáša aj na prezidentovho syna Jana, aj v období, keď už bol ministrom zahraničia. Vyzdvihuje sa jeho priateľstvo s dedinskými ľuďmi, jeho pomoc pri práci a potom spoločné popíjanie.

Ján, on tam mal suseda, kamaráta, s tým len, tak len zavše prišiel – Jožo, pod', ideme, ideme si vypit'. No, to bolo také, a on, že nejde, že nemá kedy, že má robotu. – A čo ideš robiť? – Hnoj idem vozit' z maštale. – Zobrau fúrik a ten hnoj chytro povozili, ten nakladal, ten vozil a potom išli do krčmy. S hod'askoho, keď stretol, tak verbuvau – a pod', ideme si vypit'.

(Rozprávala M. Knošková, 85 roč., Bystrička. Nahr. 1997.)

Zaujímavú epizódu o Alici Masarykovej zaznamenáva A. Gašparíková-Horáková vo svojich spomienkach⁷: „Doktorka Elis kedysi išla do Záturčia navštíviť svoju dávnu detskú kamarátku z Bystričky – neskoršie hofierku u Záthureckých. Keď vstúpila do širokého gazdovského dvora, oproti práve doň vchádzala vysoká brička, v nej dôstojne objemný starý pán v bunde – hlava rodiny Záthureckých. Vystúpil z bričky a hlboko sa jej poklonil. Dojem ani z ruského románu – spomínala si pani doktorka; starý pán môjmu otcovi o tom stretnutí takto hovoril: „Veď ona, to ako keby kráľovská dcéra a príde navštíviť našu hofierku, lebože sa s ňou kedysi hrávala! Ja sám som si netrúfal privítať ju, ale keď vstúpila na môj dvor, odvážil som sa jej aspoň hlboko pokloniť.“ A tak tento pán Záthurecký dostal sa na recepciu. Díval sa ako vo snách na vysoké kráľovské siene Hradu, na svetlá krištáľových lustrov, na uniformy a vyznamenania diplomatov, na nuncia v purpurovom hodvábe a ukláňal sa vzrušený, ale so srdečnou dôstojnosťou, keď ho pani doktorka zaviedla k svojmu otcovi prezidentovi.“ Pravdepodobne tu išlo o kamarátku A. Masarykovej z detstva Maru Zajacé, ktorú spomína vo svojich memoároch.⁸

Rovnako k tomuto typu podaní patrí rozprávanie o príchode členov masarykovskej rodiny do Bystričky a ich očakávaní, privítaní. Motívom spájajúcim tradíciu víťania panovníkov a význačných osobností v minulosti v Turci s víťaním masarykovskej rodiny je tu motív ohňa, nie obyčajného, ale kultového ohňa nazývaného v miestnom nárečí „vájanok“, pôvodne označujúci obradové jánske ohne. Roku 1852, keď do Martina zavítal cisár František Jozef I., „Miláček ľudu Slovenského“, „... na sedemdesiatich kopcoch svietili vraj slávnostné ohne, široko ďaleko roznášajúce cisársku prítomnosť sťa blahozvest“.⁹ Rovnako ohňami horiacimi na okolitých kopcoch víťali v Martine r. 1863 biskupa Štefana Moysesu, budúceho predsedu Matice slovenskej, ktorú on sám vymohol u spomínaného cisára. „Vájankom“ na pohanskom kultovom kopci Hrádok nad Bystričkou víťali členov a hostí masarykovskej rodiny.

No a ja sa pamätám náhodou na také posledné, posledný príchod jeho, keď prišiel Jan Masaryk. Aj doktorka Alica Masaryková, tá chodila tu častejšie. Ona bola taká tichá, by som povedala, tá, dosť uzavretá viac menej, no tak a ona, keď išla dedinou, no tak sa postretla, porozprávala aj ona, alebo keď ju niekto zastavil, ale on bol viacej taký, taký, by som povedala, s ľuďmi naučený jednať a taký jednoduchý, aj do krčmy, takže mal jednu rodinu, mal tuná, volali sa Blahé, veď ešte im žijú synovia, jeden syn teda, no a keď sme posledný raz ho víťali, lebo celá dedina bola už tam nahnatá, to bolo, áno, pred vojnou to bolo dáko, no, my sme boli postavené teda deti školské už, no, škole som bola ľudovej, no a už recituvali, spievali už, čo sme mali pripravené program, no a on vystúpil už z tej limuzíny no a za ním aj také autá prišli, no a už pán učiteľ spustil, to bol ešte Ladislav Rakoš, no a ten

už to zadirigoval... my deti sme začali, čo mali sme nacvičené, no a on prvý keď prišiel, tak už sa pozdravil, na ten pozdrav nepamätám, len to bol tak ľudový pozdrav, taký – no, rodáci moji, dobrý deň, ako sa máte, zožali ste úrodu, nepomoklo, nezamoklo vám, čo ste pokosili, uschlo to všetko, zobrali ste už úrodu? – to bolo tak pred jeseňou, keď on prišiel voľáko, no a on také dosť žarty povedal, že sa šetko zasmialo, no a potom tak sa poobzeral a vraví – a tetka Blahé je de? Či už mrvance vrú? – Chodil do tej drevenice na tie mrvance. No a už taká stará teta zakričala: - Áno, pán minister, už za chvíľočku sa hotové! – alebo, už sú hotové, tak voľáko. – Aký pán minister, Jano, ako vždy. – No tak to bolo potom, viete, sa išlo, no, my nie deti, šak, ale mládež, čo bola v tom čase taká, ako mládež väčšia, tak sme chodili na ten Hrádok, to je ten kopec tak nad Bystričkou, no tak tam bolo, tam sa zapálil veľký vájanok, to vždy, keď oni prišli, nakládli tie brvná hore no a tam sa spievalo do polnoci. No to hocikedy, keď oni prišli, hocikto, či prišla Alica, lebo kto, tak sa oheň založil, riadna vatra a otiaľto oni roztvorili šetky okná, boli v oknách šeci povykľadani a počúvali tieto piesne, čo sa tam, aj do polnoci sa tam mládež hore bavila, spievala, a tak tancovala a tak. No a tak on si potom aj povolal tam niekedy k sebe a tak, porozprával a tak, on bol veľmi zábavný. Veľmi taký humorný človek. Tak toto ja pamätám na posledné jeho privítanie u nás, na ten príchod. Ešte povedal medzi iným, že – no, ale ako sa dívam, týchto detičiek sa neúrekom urodilo. Že nás voľáko pribudlo, že tých detí akože – no, toto riadna úroda – ešte tak pozeral po nás – pekne po slovensky, tak ako ma počujete. Riadna úroda toto je, no. Ako vidím, toto je riadna úroda týchto deciek. No, už išiel, pohľadzal už tie detváky tam...

(Rozprávala M. Šuvadová, 65 roč., Bystrička. Nahr. 1997.)

3. Ďalšia časť podaní v komplexe folklórneho cyklu o Masarykovi vo svojich epizódach prekračuje tému samotnej rodiny Masarykovcov v Bystričke. Stáva sa miestnym podaním o osude bystričského „kaštieľa“, skonfiškovaného v roku 1952, ktoré obsahuje aktuálne, súčasné vzťahy k masarykovskej tradícii, obraz slovensko-českých vzťahov na lokálnej úrovni a konfrontáciu dvoch prezidentov: T. G. Masaryka a V. Havla, konfrontáciu ich obrazu i vzťahu k Slovensku. Z pohľadu obyvateľov Bystričky obaja reprezentujú český národ. Ústna slovesnosť stavia vedľa seba pozitívnu masarykovskú tradíciu v regióne a negatívny, kritický postoj voči dnešným spôsobom politických manipulácií a rozhodnutí.

V období Masarykovho pôsobenia ako prezidenta republiky sa oficiálne a zámerne budovala jeho pozícia ako symbolu nového štátu. Masmédiá na základe Masarykovho skutočného demokratického myslenia a snáh posilňovali jeho obraz dobrého a starostlivého „tatička“ ľudu, rozširovali jeho fotografie v klasicky jednoduchom jazdeckom odeve, v celej republike sa stal známy svojou postavou vyrovnaného pekného starého pána na koni,

v kruhu rodiny, priateľov, pri stretnutí s deťmi, s krojovanými skupinami pri návštevách rôznych regiónov. Tlač šírla záznamy o jeho podpore chudobných, podpore vzdelania a pokroku v konkrétnych jednotlivých prípadoch i principiálne v celom štáte. Podobné úprimné úsilie sa prejavovalo aj u jeho dcéry Alice. O vzťahu k Slovensku v životopisnom doslove k jej memoárom čítame: „Zvláštni kapitolu Alicina života tvorí jej vzťah ke Slovensku, formovaný už od útlého detského veku. Upřímně milovala slovenský lid, zemi a jazyk; hovořila plyně slovensky. V letech 1929 – 1931 dala vystavět pohodlný dům v Bystrici u Martina, tedy v místě, kam po mnoho let Masarykovi jezdili na letní byt. Do těchto míst zajížděla jak jen bylo možné. Nejen, aby zde odpočívala a stýkala se s přáteli, ale aby se i podílela na kulturně osvětové práci. Finančně přispívala na různé akce – kurzy správné hygieny, zřízení Sociálního domu při Ústavu M. R. Štefánika, výstavby školy a veřejné cesty v Bystrici.“¹⁰ Do miestnej verejnej knižnice darovala knihy a podľa svedectva A. Gašparíkovej-Horákovvej ešte roku 1929 A. Masaryková plánovala vydať monografickú prácu o turčianskych zemianskych kúriách s fotografiami K. Plicku.¹¹ Aj ďalšie skutočnosti vzbudzovali k Masarykovcom na Slovensku sympatie a obľubu. Bol to ich úprimný záujem o ľudí, s ktorými sa tu stretávali, ich znalosť „krásne slovenštiny“, láska k prírode Turca a nevyvyšovanie sa nad iných. Toto všetko kontrastuje s postojom nespravodlivosti a necitlivosti prístupu V. Havla k obyvateľom Bystričky a k Masarykovmu domu.

Z konkrétneho príkladu vzťahu predtým československého, teraz českého prezidenta V. Havla k Masarykovmu domu v Bystrici sa v súčasnosti v ústnom podaní odvodzuje a odráža aj zatrpknutá protičeská nálada ako jeden prúd názorov vyvolaný konkrétnou skutočnosťou. Na rozdiel od pozitívneho vzťahu k Čechom založeného na masarykovskej tradícii sa zároveň cez negatívnu skúsenosť u obyvateľov Bystričky tento vzťah narúša.

No, to sa už, koberec sa prestreú z toho mostu až pred ten kaštieľ, koberec sa prestreú a aj už, tak Beneš keď bou, aj vtedy ešte, no... To bola jeho pesnička – ako sa tá pesnička jeho, jáj – Tečie voda, tečie. No, prezident. Pred tento vyšli, to volákedy, to bola ako taká, ako by som povedala, taká veselosť to bola väčšia a už celý hlúček už týchto mladých ľudí a tuná na voze išli a tuná zaspievali alebo hore na ten vrch vyšli a zaspievali a obloky pootvárali a hej.

No kdežto, keď bol prezident Havel, sme ho vítali tiež, no tak ten... obkukou si, no – já bych taky rád bydlel v takovémto domčeku – no a vyšiou hore, no a tuto tento sused bou právě, robiu predsedu MNV, no a on neni tunajší rodák, ja som mu ešte išla povedať, ak by reku náhodou tí ľudia mali záujem o to, tak som, aby vedeu aspoň povedať sčiasťky, ktorá izba, ktorú izbu kto obývau. Nó, nuž ale on prišiou hore, išiou na WC, vypiu pivo a na balkón do záhrady sa pozreú, a išieu preč. No ale čo, no, že – taky by

rád bydlel v takovému domčeku. Teraz ale, to neprešlo, neviem dozadu, neviem, neprešiu to rok ani, trištvrté roka najviac, naraz sa zastaviu na miestny národný výbor pán s hotovým týmto – na odporúčanie Havla, že to kúpi, de bola cena, de bola cena ani ten predseda ani tajomník to nevideli, to povedali, že to zakryu rukou...

(Rozprávala A. Pitnerová, 82 roč., Bystrička. Nahr. 1997.)

Ústne podanie tradičným spôsobom buduje obraz svojho hrdinu postavením jeho protikladu, na kontraste správania sa aj výzoru oboch prezidentov, prvého (Masaryka) a posledného (Havla). Proti obrazu dôstojného Masaryka, „starého pána v bielom obleku na koni“, stojí popis V. Havla.

Havel bol vtedy veľmi na koni. Ľudia mu tu dávali dary ako bohovi a ešte takto... Odvtedy každý, keď sa povie Havel, tak... Tu mal prejaviť to srdce masarykovské.

(M. Šuvadová, 65 roč., Bystrička. Nahr. 1997.)

A taký prišiel, ako keby ho zo šibenice odrezali, nohavice dokrčené, také pokrútené, lebo v Turanoch museli zastať a kceu ísť na pivo.

(A. Pitnerová, 82 roč., Bystrička. Nahr. 1997.)

4. Väčšina záznamov folklórneho cyklu o Masarykovi sa dotýka obdobia jeho návštev v Bystričke ako prezidenta, čo môže obsiahnuť ešte pamäť dnešných informátorov, pričom najhustejšie obdobie jeho každoročných letných pobytov spadá na koniec 19. a zač. 20. stor., ešte ako profesora. Z tohto obdobia sa spomínajú niektoré epizódy o Janovi ako chlapcovi:

Môj otec voľakedy, tam ako je teraz obchod, tak tam bol taký drevený dom a moj otec prišiel z Oravy no a de je teraz, tam na Markovických, ako pri koňoch tam bol. No a tento Jano Masaryk, no ako taký chlapec, rád okolo koní sa, takže prišiou, že kedy už pôjde do poľa, kedy už pôjde do poľa. No, otec to tak spomínam. Že – ja sa vraj načakám. No ale ja sa vraj ešte musím najesť, že, som ešte vraj nefrustikuvau. No, tak sa to pru povedalo. Lebo to, mrvance sa varili. No a tak potom, keď on jedou, tak povedau, že aj on by to, že či chce. No, veru, že si zajedou aj tých mrvancou. No.

(Rozprávala Anna Pitnerová, 82 roč., Bystrička. Nahr. 1997.)

Motív o pamätnom stolíku v Masarykovej záhrade sa spája so stretnutím v Bystričke, ktoré T. G. Masaryk spomína v Hovoroch K. Čapkovi: „Koncom devadesiatých let byla schůze Slováků v Martině; opozice, mladší křídlo, Šrobár, Makovický a Ráth, zašli ke mně na Bystričku; mluvil jsem

s nimi o slovenském programu, o práci kulturní a politické – z toho vznikla revue Hlas; to bylo v roce devadesát osem. Kolem Hlasu byli hlavně Šrobár, Pavel Blaho, Makovický, později lékař Tolstého, trochu víc stranou stál Hodža; proti hlasistům stál Vajanský, katolíci s Hlinkou i protestanti s Janoškou – začalo se žít čileji, zakládaly se nové a nové slovenské organizace.¹² Okrúhly stolík s mramorovou doskou zostal v záhrade na pamiatku tohto stretnutia (podľa informácie dr. P. Halašu dr. B. Bálentovi).

No, oni chodili k tým pánom, čo boli majitelia toho kaštieľa, lenže ten zvalili, ten starý kaštieľ, ale na tých základoch postavili tento. Hej. Ale zhodou okolností ale ja som u tej, u dcéry tých pánov, čo ten starý kaštieľ mali, bola vydatá v Žiline a ja, u tej som štyri roky slúžila. Takže zase tam som sa určité... takže tá zase ten dom spomínala, ako chodili tam k nim, ako de, ako tuná za domom, tam bola jedna, tam bola taká hruška a pod ňou že ako profesor Masaryk, no, určité plány si strojil spriadal, ešte ako profesor. No ale potom tú hrušku museli zoťat' a tam postavili taký stolík, tuto v záhrade, tuto za domom.

(A. Pitnerová, 82 roč., Bystrička. Nahr. 1997.)

Porovnávací sondou do folklórného repertoáru s tematikou osobnosti T. G. Masaryka na území Čiech (obce Nedašov, Nedašovská Lhota, okr. Valašské Klobouky) na slovensko-moravskom pomedzí v apríli 1998, poukázala na niektoré spoločné črty, ale aj odlišnosti od slovenského materiálu. Tie však mohli vyplývať čiastočne z odlišnosti postavenia skúmaných lokalít vo vzťahu k T. G. Masarykovi (napr. nie sú spojené s jeho pobytom, ani so žiadnou hmotnou historickou pamiatkou na neho) a konfesionálnou odlišnosťou (silne katolícky región), ale práve preto môžu reprezentovať väčšinu podobných lokalít na celom území Čiech a Moravy. Tematicky možno získaný materiál charakterizovať takto:

1. Viaceré podania sa dotýkali širších súvislostí a hodnotení osobnosti T. G. Masaryka (aj negatívnych) – najmä jeho vplyvu politického a pedagogického.

... Beňo nejak nemá ráť toho Masaryka. Nespomínal tak. On, jako student, bych poveděla, že co sa týče tej náboženskej otázky ostal, matku měl velice nábožensky založenú, ale možná aj otec, to nevím, ale on byl jako student, to víte, jako student, takový jako by sa to dalo povědět – volnomyšlenkár, víte. Že. A kazil tam snát po tejto stránce aj mládež, ale tož potom byl si vědomý, jak byl státníkem, přeca on bojoval za toto osamostatnění Čech, Moravy aj Slovenska, velice za to bojoval, všady na zahraničních tich – toto a dělал všechno proto, aby – a potom si byl vědomý, přeca měl

veliku autoritu. V celém světě, v Americe, všady. Všady. No a vidíte, že tam sme spívali v tej písničke, jako se to tam spívalo – „dokád' tebe tady máme, nepřátel se nelekáme“ – za dva roky – vždycky si na to spomínám, za dva roky už nás pohltil Hitler. Za dva roky. Ani ne celé. Né, to bylo za puldruheho roku.

(Rozprávala Františka Nováková, nar. 1927, Nedašov, nahr. 1998.)

2. Z rodiny T. G. Masaryka sa spomínal iba syn Jan v súvislosti s jeho nevyjasnenou smrťou.

Já sem ho tak moc nepoznala, ale, ale byl to diplomat také veliký. No vidíte, musel – pořád sa neví, jaku smrtú zešél. Kdysi tady byli Pražačky u mňa z Národopisnej společnosti, byli tady na letním bydle po tom osmačtyřicátém roku a oni tvrdili, že tady měl položenou kytičku sněženék. Takže asi byl střelený. To vím od nich, ale jestli to bylo pravda, já sem u toho nebyla, ale ony by mi nelhali. Ony zas byli věrohodné. Toť sem čtla o tom desi v novinách, tak nahlédnu, když chlapci kúpia, já jinak nekupuju... ale čtla sem, že je to pořád neobjasněné. Že mohl aj pod velikým tlakem vyskočit, ale přece on byl těžký chlap, to bylo chlapisko, on nebyl, jak starý byl takový asketický, že taký chudý vysoký, ale on byl masivní chlap, dyby spad, to by musel byt rospleštěný, nevěřím tomu, nevěřím tomu, žeby tá tvář byla normální. Tož to je můj názor, já sem to, ale ty Pražačky mně pravily, šak jedna ešče možná žije, že tady měl položenú kytičku sněženek, tu u toho spánku. Byl střelený zřejmě podla mého úsudku a vyneseny ven. Dyby spadl zvrchu, nevěřím, žeby byl, tu tvář musel mít zdeformovanú určitě ... Sú to dohady, ale stoprocentně není nijak, už sa to nedá... jedině že by nějaký svědek, a... k tomu sa nikdo nepřizná. Ale on mohl že pod nějakým velikým tlakem, sáhnout k sebevraždě, víte, každý neunese stejno. Tady byl učitel, šak on byl veliký zahradník, veliký sadař, ovocnář, všecko, děti dobře učil, byl oblíbený, byl tady z Brumova rodák – no a také ho nutil, ředitel byl takový patolízal, za Němců byl s Němcami, potom byl s komunistami, nutil ho, aby vrál, aby tady založil družstvo, víte? A snát' to bylo jeho důvod, on sa zastřelil. Takový měl hodnú manželku, takové dvě pěkné děti – to to bylo něco hrozného, on sa doma zastřelil. On měl honitbu, víte – že mohlo aj u toho Masaryka dojít k něčemu takovému, že neunesl ten tlak, oni dělali strašné tlaky ti komunisté. Bezohledně, oni šli přes mrtvolý, přes všecko. Takže to ostává, no ten, ten Srnka, já sem měsíc nespávala s teho, protože sem ho znala dobře, on se s námi schodil, přišel k nám, s dědákem si sedl, vykládal si, takový – on byl takový dobrácký chlap. Tady z Brumova.

(Rozprávala Františka Nováková, nar. 1927, Nedašov, nahr. 1998.)

3. Porovnávanie T. G. Masaryka a V. Havla ako prezidentov.

... My sme ctili prezidenta. Masaryk byl diplomat, světový člověk, no. Ale šak Havel je také, ale na Havlovi se mi nelíbilo, když hned po tom, po tej revolúcii pověděl – nebudem ja oňi. Zlo mělo být potrestané. To není... včil tomu narástlo rohy a včil to všechno je rozkradené. Toto je chyba, to ...

(Rozprávala Františka Nováková, nar. 1927, Nedašov, nahr. 1998.)

4. Vlastné spomienky z detstva a obdobia prvej ČSR na kult T. G. Masaryka:

Ja si eště pamatuju, jak sme dycky – áno, šak on byl Moravák, ale otec byl Slovák Masarykův. To byl Slovák. Ja si eště pamatuju... jak sme to ve škole oslavovali dycky – „Tatičku starý náš, ať se nám zachováš, dokad' tebe tady máme, nepřátel se nelekám.“ – A bylo to pravda – v sedmatřicátém roce – Tatičku ... tatičku starý náš ... nemám hlasu. Já nevím – a eště byla jedna písnička – „Rozkvetli už v našich horách bledule, sněženky, kytičku sme nattrhali, pod obrázek tvůj ji dali, jsou tak bílé, jsou tak čisté jako láska naše k tobě, tatičku, tatičku náš milovaný.“ To si pamatuju eště ze školy. Já sem měla deset roků, dyž on umřel.

A pěkný, pěkný člověk, vždycky s tu čepicí, tak my sme byli vedení od našeho učitele, toho Ivánka, sme byli vedení, jednak prezident Masaryk, to byla osobnost, to sme – byl, on mal tu postavu takovou, byl a na tom koni a tatínek náš vždycky pravívali, že on si nikdy nepřil stráž osobní. On si nepřil stráž, ale on nevěděl, když si na tom koni jél, on nevěděl, že ty motorky, co kolem projíždaly, že to vlastně byla stráž. To on nesměl vědět. On si přil vždycky chodit tak mezi lid. To ešte tatík ... toto.

(Rozprávala Františka Nováková, nar. 1927, Nedašov. Nahr. 1998.)

5. Podania z počutých spomienok a skúseností.

To eště vím, jak ho zachránil jeden Moravák, život Masarykovi. On sa menoval Slováček. A byl rodák někde tam, od Vsetína směrem ke Karlovicám. Esli víte, de to je. Tam někde Hovězí, tam někde Halenkov, tam někde. A on, oňi ho nazývali „taťko“. „Taťkú.“ A on tam byl mezi ěima, byla tam nějaká místnost' a ten Masaryk měl na stole rozložené papíry a ted' ten Slováček vtrhl dovnitř a praví – Taťko, bolševici t'a chcú zabiť. Tož on zbalil tí papíry, omotál špagátem a honem, ten mu mezitím otevřel okno a vyskočil oknem, zavřel za ním okno a lehl si tam na kavalec, ten Lysáček a dělal sa jako že spí. A za malý moment tam tí bolševici byli a začali s ním cloumat. On sa furt dělal, že velice spí, aby nahnál ten čas, víte, aby on čo najdál sa skryl. Až potom sa nechal obudit, dělal unaveného vojáka, prostě. A že – de je Ma-

saryk? A – co já vím. Co já vím, a spal dál. Ne, prostě neprozradil a naskytl mu ten čas a on sa skrýl. Tak toto nám ten Slováček vykládal. To si, to si pamatuju. A potom dostál darem za to od – já nevím, nějaké buď peníze, nebo nějakú hospodu v Luhačovicích a on si vzal akúsi babu, tá mu to všecko ... prošmejdila, Masaryk mu domluval, protože on byl kovář a Masaryk se taky kdysi učil kovářem. A on mu domluval – tys byl chudého původu, měl sis vzít takovou ženu, jakos byl ty. A né vyšší. Ona byla učitelka lebo cosi a šecker mu to prošustrovala. Ale potom měl syny – vidíte, dyby se ti synové našli. Oni desi v Olomúci prej žijú. Menujú sa Slováček a oni ho nechali upálit. On sa chtěl nechat pochovat, on byl evangelík. A chtěl se dat pochovat a to mu ti synové nesplnili.

(Rozprávala Františka Nováková, nar. 1927, Nedašov. Nahr. 1998.)

Ti legionáři sa scházali, to chodili k nám, ano. Aj ten stejnokroj měl, aj všecker, on přišel ve dvacátém roce. No a chodil za ním nějaký Slováček, on byl nevím odkud, Slováček jak sa menoval. A to on potom zakotvil, nevím odkud byl rodák, ale potom zakotvil tady v Bílnici. Ale myslím, on byl takovým kovářem, tak to rád chodil za tím mojim tatínkem, něco nám pomohl na gruntě a to vždycky, srandovní byl takový malý strýček a on dycky vyprávál, on zachránil právě tomu Masarykovi život. V Rusku. On byl taký nepatrný strýček, malý a tož sa dělál, jako že je hlupkatý, no že je, jako počíval v hospodě ti mužiky a s tima oficíry jako sa tam desi bavili, že sprovodia Masaryka ze světa. No a tak už že tehdy sa mu pravilo tatíčku, tatíček, že no on sa tam desi nepozorovane, on si seděl na bedně u tých kamen, doví, či už tehdy kamna měli nějaké a že sa potom tak, jak vytratil, tak ako někde na záchod a za ním, že mu usilujú o život. Tak ho v nejakej bečce, v sude odvezli, tak ho v nějakem sude z tej hospody vyvezli a tak ho zachránili. A on mu potom za to hen nede tady u Valašského Mezříčí, jak je Bystřička, tam mu daroval mu nějaký hotel. Lenže on měl takovou manželku, toto už měl asi třetí, tady v Bílnici jak byl, ta mu to nějak promejdila.

(Rozprávala Anežka Holbová, nar. 1932, Nedašov. Nahr. 1998.)

Můj strýc, Jan Berka, narozený 1896, žil v Šumperském okrese, spomínal, že v první válce, když padl do zajetí, on narukoval v roce, nepamatuju jestli 14 nebo 15, tak osmadvacátého října 1918 byl ještě v Itálii někde v údolí Adidže, kde k němu přišel německý důstojník a gratuloval mu k založení republiky a řekl, že má být hrdý na takového prezidenta jako je Tomáš Garyk Masaryk. A slzil vždycky, když to spomínal. ... Tak to je zase taková rodinná historka se traduje, u Zhybalů, u mého staříčka, který byl na Vsetíně ředitel měšťanské školy a když tu měšťanskou školu otvírali, tak při té příležitosti že přijel na Vsetín, obědval s tím staříčkem a dalšími vsetínskými takovými významnější-

mi asi postavami a měli kuře k obědu a on to kuře jedl rukama. A od té doby u nás v rodině se často spomíná při kuřeti, že kuře můžeme – kuře děti můžete jíst rukama, protože tak jedl i tatíček Masaryk s našim staříčkem.

(Rozprávala Jana Pospíšilová, nar. 1952, Brno. Nahr. 1998.)

O prezidentovi Tomáši Garygue Massarykovi toho moc nevím, vím, že to byl první prezidenty československé republiky. Babička mi jednou vyprávěla když zpívala na nějakém vystoupení místo bombónů dostala asi jako sešit velký obrázek Tomáše Garigua Massaryka, tenkrát mi ještě řekla že ten obrázek po nějaké době musela spálit protože byl nějaký příkaz všechno o něm spálit.

(V anketovom slohu napísala žiačka VI. triedy ZŠ Nedašov, 1998.)

Spoločné prvky so slovenským materiálom (a zároveň najrozšírenejší typ folklórnych podaní o T. G. Masarykovi všeobecne) obsahujú najmä mnohé epizódy spomienok na stretnutie ľudí s Masarykom, spomienky na kult prezidenta pestovaný za prvej Československej republiky, ale aj na jeho potláčanie za komunistického režimu, spomienky na jeho syna Jana Masaryka, aj porovnávanie dvoch prezidentov Masaryka a V. Havla. K odlišnostiam patrí práve širší pohľad na Masarykovu osobnosť v moravských podaniach, ktoré ho vidia napriek výchovou pestovanému kultu aj s jeho charakteristikami pre rozprávačov negatívnymi (napr. voľnomyšlienkarstvo, kazenie mládeže), ale aj pozitívnymi diplomatickými a štátnickými. Naznačuje to na jednej strane istú konfesiónálnu rigoróznosť a zároveň pevnejšie historické a národné povedomie. Takisto pôsobenie lokálnej tradície sa natoľko neopiera o staršie folklórne motívy a žánre ako na Slovensku (povešť, rozprávka), na Morave v súvislosti s osobnosťou Masaryka viac rezonuje krutá skúsenosť z vojny a z obdobia komunistickej vlády (ozvena združstevňovania dediny v spomienke na Jana Masaryka, obsadenia Čiech Hitlerom po Masarykovej smrti). Tieto stručné poznámky môžu však byť len predbežným konštatovaním o predstave jedného folklórneho hrdinu na dvoch stranách spoločnej, dnes už štátnej hranice.

Je len samozrejmé, že dnes, v začiatkoch výskumu formovania sa folklórnych cyklov o historických osobnostiach 20. storočia, ktorého sme svedkami, ešte nemôžeme vyvodzovať pevné závery, iba konštatovať a mapovať niektoré ich špecifické prvky. Neexistuje dostatok zhromaždeného materiálu na porovnávací výskum. Je možné, že v českej ústnej slovesnosti sa nachádza oveľa bohatšie spektrum motívov masarykovskej tradície, ako naznačuje aj publikovaný materiál, z ktorého časť môže vychádzať z ústneho podania alebo publikovaním sa mohla do ústneho podania rozšíriť (TGM, malé historiky o veľkém muži¹³). Patria sem motívy o Masarykových vtípných výrokoch, odpovediach, rozhovoroch s dedinskými ľuďmi, deťmi, obdarovávaní, o jeho chudobnom pôvode, skromnosti, jednoduchosti, neoficiálnosti, ale aj moralizovaní, poučaní, znalosti ľudového prostredia, o jeho ľudovom neformálnom jazyku, prijímaní pohostenia, osobitne zážitky s osobnými strážcami a tajnými, ale aj paralela s historikou ústnej tradície o Jozefovi II., detské humorné asociácie so svätým Václavom atď.

Blížkosť a spojitosť slovenskej a českej ústnej tradície, ako ju na rôznych príkladoch (napr. zbojnícky folklór, historická povesť či iné žánre) prezentuje porovnávacie bádanie na Slovensku i v Čechách, bude potrebné hlbšie skúmať aj v súvislosti so súčasným folklórnym podaním a hľadať ich korene a špecifiká.

POZNÁMKY

1. Masaryková. (1994). Dětství a mládí, s. 44 a n.
2. Tamže, s. 35, 85, 106, 107.
3. Gašparíková-Horáková. (1995). U Masarykovcov, s. 121.
4. Čapek. (1969). Hovory s T. G. Masarykem, s. 153.
5. Komorovský. (1957). Král Matej Korvín v ľudovej prozaickej slovesnosti, s. 102.
6. Herben - Mach. (1934). T. G. M. Malé historky o velkém muži.
7. Gašparíková-Horáková, c. p., s. 56.
8. Masaryková, c. p., s. 48.
9. Vanovič. (1990). Kniha o starom Martine, s. 15.
10. Masaryková, c. p., s. 114 – doslov Z. Pelikánová, D. Švihlová.
11. Gašparíková-Horáková, c. p., s. 34.
12. Čapek, c. p., s. 104.
13. Herben - Mach, c. p.

GENIUS LOCI – GENIUS PERSONAE: TOPOĽČIANKY

(Tomáš Garrigue Masaryk na Slovensku II.)

Folkloristika má možnosť – na rozdiel od „klasickej“ historickej vedy, ktorá konštruuje a mapuje dejiny v určitých obdobiach a kontextoch vlastným spôsobom – paralelne sledovať tzv. „malé dejiny“, skryté v predstavách ľudí, ktorí ich prežívajú, a to prostredníctvom zaznamenávania memorátov či rozprávania zo života, ktoré sú v súčasnosti tiež predmetom záujmu tzv. sociálnej historiografie. Najmä v lokálnych mikropriestoroch s výrazným *geniom loci*, ktorý akoby priťahoval aj *genia personae* a postupne kumuloval k sebe významné osobnosti, prežívajú skryté dejiny na úrovni každodenného života obyvateľov, poznamenaného prebiehajúcimi historickými procesmi. Duch miesta a osobnosti sa tu v zložitých procesoch premieta cez zorné uhly prebiehajúceho času. Zároveň je tu vhodná pôda na pôsobenie a prevrstvovanie rôznych podôb „historických mytológií“, ako ich nazýva Ľ. Lipták, ktoré poznačili vývoj na Slovensku v 20. storočí. Štúdium ústnej slovesnosti môže niekedy práve v týchto procesoch postihnúť prvky, ktoré štúdiu histórie v širokom zábere unikajú.

Obec Topoľčianky (okres Zlaté Moravce) je dodnes známa svojou historickou úlohou v prvej polovici 20. storočia, keď pravidelne niekoľko mesiacov v roku bývala nielen oddychovým miestom prezidenta republiky Tomáša Garrigua Masaryka, jeho rodiny a ďalších vládných činiteľov i významných hostí domácich i zahraničných, ale zároveň aj centrom riadenia Československej republiky.¹ Bola jednou z mála lokalít, kde sa v tom období sústreďovali politické a diplomatické nitky, kde sa formovali mýtotočné prvky imidžu prvého prezidenta, odkiaľ sa tlačou šírili príbehy o prezidentovom vzťahu k drobným ľuďom, o jeho kulte, kde vznikali umelecké fotografie z jeho súkromného života aj kniha Čapkových rozhovorov s ním. Pre obec to bolo obdobie, keď sa stala známou ako „Masarykove Topoľčianky“ a niesla štafetu dobrých vzťahov Čechov a Slovákov i zástavu spoločného štátu v priaznivých či nepriaznivých podmienkach jeho politického vnímania.

Geografické i historické postavenie Topoľčianok zanechalo stopy v historickom povedomí obyvateľov. Okrem reprezentatívneho postavenia koncom 19. a v prvej polovici 20. storočia, ktoré obec so zámkom spájalo s habsburskou monarchiou a prvou Československou republikou, historické vedomie obyvateľov určovala aj poloha obce v blízkosti Nitry, centra slovenského katolicizmu, ale aj v blízkosti oblastí spojených s Maďarskom, ktoré v 20. storočí dvakrát okupovalo územie južného Slovenska (1919 a 1938). Teda aj silné (katolícke) konfesiónálne zakotvenie, a zároveň pocit etnického ohrozenia spájali obyvateľov obce s ideológiou vojnového slovenského štátu a s glorifikáciou jeho prezidenta - vodcu - kňaza Jozefa Tisu. Preto obyvatelia vnímajú svoju významnú históriu nielen hlbšie do minulosti (napr. ku grófovi Jánovi Keglevičovi Topoľčianskemu - Turkobijcovi) fixovanej hmotnými pamiatkami, ale aj intenzívnejšie v jej vývinových premenách.

Poslední majitelia z rodu Habsburgovcov zámok s anglickým parkom v rokoch 1890 až 1918 vybudovali, opravili, postavili malý lovecký zámok a plánovali si v Topoľčiankach zriadiť veľké sídlo. Ešte dnes sa v obci v dobrom spomína napr. „náš herceg arciknieža Jozef August“, ktorý v r. 1900 - 1905 dal rozšíriť zámocký park, ale aj grófká, ktorá vraj po svojej smrti lietala ponad polia a delila svoj majetok jednotlivým obciam. Zámok naposledy patrila arcikniežat'u Františkovi Ferdinandovi, následníkovi trónu, ktorého zabil v roku 1914 v Sarajeve. Obyvatelia obce ho mali radi a ako prívrženci monarchie spočiatku po vzniku Československa prijímali jeho predstaviteľa T. G. Masaryka len rozpačito. Za Rakúsko-Uhorska (od roku 1561) boli Topoľčianky župným mestom a aj keď v 18. stor. sa sídlo Tekova presunulo do Zlatých Moraviec, pôvodní obyvatelia Topoľčianok si do istej miery dodnes uchovali v povedomí svoj „honor“.

Od roku 1923, po postavení kvalitnej cesty, vodovodu a po elektrifikácii sa obec so známym žrebčincom stala letným sídlom prezidenta republiky, ktorý bol milovníkom koní.² Vtedy prišiel TGM do Topoľčianok prvý raz. Býval tu každý rok dva-tri mesiace (okrem r. 1932, keď bol chorý) až do roku 1933. Bolo to priaznivé medzivojnové obdobie budovania Československej republiky. Kvôli návštevám prezidenta sa postavila budova na ubytovanie hradnej stráže, pretože prvý rok, keď TGM prišiel, bola jeho ochranka ubytovaná v škole a deti išli preto do školy o dva mesiace neskôr. Slávnostný uvítací ceremoniál sa začal rozvíjať až neskôr, keď ho spoznali a obľúbili si ho. Habsburgovcom sa však nikdy osobitné uvítanie v obci nepripravovalo. V Topoľčiankach bývalo uvítanie prezidenta TGM pri jeho príchode veľkolepé. Nikdy ho neprijímali ako Čecha či „cudzieho“ (aj sám sa hlásil za Slováka) a považoval sa za obyvateľa obce. Postavili pre neho slávobránu, zhromaždilo sa veľa ľudí a pri zámku pod gaštanmi ho vítal uvítací výbor. Poobede a večer tancovali a spievali krojované skupinky. Bolo pohostenie pre obyvateľov, každý večer sa spievala pieseň *Tatičko starý náš, šedivú hlavu máš...* a v jazdiarni sa premietali filmy. Na tenisových kurtoch miestne deti hosťom zbierali loptičky a dostávali za to cukríky alebo pomaranče. Tradícia uvítacích ceremoniálov sa uchovala aj pri príchode prezidenta E. Beneša. Pri návšteve prezidenta A. Zápotockého sa tiež robievali večierky, kde spievali a tancovali folklórne súbory, ale záujem ľudí o ne už nebol spontánny.

Od r. 1935, keď TGM abdikoval, sa v Topoľčiankach sporadicky vystriedali na kratších či dlhších, oficiálnych či neoficiálnych návštevách takmer všetci československí a slovenskí prezidenti (J. Tiso 1938, E. Beneš 1947, K. Gottwald 1948, A. Zápotocký, A. Novotný, L. Svoboda, G. Husák, M. Kováč, R. Schuster – V. Havel sa nikdy v Topoľčiankach nezastavil). O prezidentoch koloval vtip zrejme z 50. rokov: *Masaryk bol vyučený kováč, vykoval republiku. Druhý prezident Beneš bol horlivý futbalista – ten ju rozkopal, Gottwald bol vyučený stolár, urobil jej rakvu a Zápotocký bol kamenár, urobil republike pomník.* (Rozprával J. B., nar. 1929, Topoľčianky, 2001). Zaujímavé a príznačné je, že medzi nimi chýba slovenský prezident J. Tiso, a tak sa prezentuje dojem, že Československú republiku priviedli k úpadku Česi. Zároveň sa však poukazuje aj na kontinuitné chápanie vývoja Československa v povojnovom období, bez jeho narušenia odčlenením Slovenska. E. Beneš nastúpil do prezidentského

úradu v zložitejšej situácii, keď sa blížila 2. svetová vojna a rozpad Československa. Tiež chodieval rád do Topoľčianok, kde bývali pri tej príležitosti dostihy. Pani Hana Benešová dostala od žien kroj a tancovala sa slovenská beseda. Tri dni bývali zábavy, čo obyvatelia veľmi vítali.

Návštevy slovenského prezidenta J. Tisa, ktorých bolo len niekoľko, bývali veľmi krátke (celkovo bol v Topoľčiankach asi trikrát). Významná a pamätná bola jeho návšteva (ešte nie ako prezidenta, ale ministerského predsedu) 16. júla 1939 na púti v Topoľčiankach na sviatok Panny Márie Škapuliarskej, ktorej je zasvätená kaplnka. Vtedy bolo aj jeho jediné okázalé uvítanie v obci. Slúžil omšu pri poľnom oltári. Neskôr vo vojnovom období už nebola vhodná doba na jeho oficiálne oslavovanie pri návšteve. Pamätníci však intenzívne a nostalgicky spomínajú na jeho návštevy v období, „keď bol Tiso Masarykom“ a priznávajú, že bol veľmi obľúbený. Ako prezident chodil na tri-štyri dni s kuchárom a dvoma ochrankármi. Pri tej príležitosti odslúžil v kaplnke omšu, ministroval mu kastelán a chlapani z obce. Pri prechádzke vo viniciach pri zámku prišiel medzi robotníkov a porozprával sa s nimi. Bola jeseň, odrezali veľký strapec hrozna, ozdobili stužkou a „dekorovali ho“.

Najviac a najhlbšie spomienky sa v ústnom podaní zachovali len na T. G. Masaryka. Oficiálne pestovaný kult TGM, samotná jeho osobnosť a pôsobenie za prvej Československej republiky zachovalo v Topoľčiankach trvalý pozitívny a vzorový model „Tatička prezidenta“. Hovorili: *Eudia ho volali Tatičko a jeho mottom bolo: Všade na jeseň je krásne v prírode, ale jeseň v Topoľčiankach je najkrajšia*. Cyklus ústnych podaní o prezidentovi Masarykovi v Topoľčiankach má niektoré všeobecnejšie črty, ktoré charakterizujú folklórnych hrdinov. Podobne ako v Bystricike pri Martine, kde rodina Masarykovcov trávila leto v rodinnej vile, a podobne ako v oficiálnom kulte sa vytváral obraz „dobrého otca národa“ prostredníctvom spomienok na stretania ľudí – obyvateľov obce s prezidentom, na jeho privítanie, na spolužitie obce s hosťami v zámku každý rok dva-tri mesiace. Spomienky vyzdvihujú najmä záujem obyvateľov o využitie materiálnej, sociálnej podpory (čakali na prezidenta na rôznych miestach, aby ho požiadali o pomoc, pričom niekedy musela zasahovať ochranka prezidenta), ale tiež spomienky na veľmi silný záujem prezidenta a jeho rodiny o prvky tradičnej kultúry v obci, povýšené všeobecne na prvky slovenskej ľudovej kultúry (dotýka sa to najmä účasti A. Masarykovej na tradičných svadbách v obci, pričom dávala nevestám dary, ktoré si v rodinách uchovávali dodnes ako pamiatku, toho, ako A. Masaryková pozývala do Topoľčianok fotografov a maliarov, ktorí pre ňu maľovali typy miestnych obyvateľov, motív starency, ktorá nosila každé ráno prezidentovi vodu zo studničky a potom mu rozprávala miestne povesti atď.). Pripomínajú sa takisto konkrétne miesta, ktoré TGM rád navštevoval: Masarykova alej v parku, kde sa prechádzal pri nepriaznivom počasí, Masarykova besiedka, ktorú si dal postaviť na návrší (za totality ju zvalili, aby sa naňho „zabudlo“), ale aj starý dub pred zámkom s nízkou drevenou lavičkou na klátnikoch, kde vraj Masaryk sedával (čo pamätníci popierajú).

Charakteristické a odlišné od ústnych podaní v Bystricike je pre topoľčiansky folklór to, že nenadväzuje významným spôsobom na staršie rozprávkové žánre ústnej tradície. Prezident nie je v obci ničím výnimočným, pretože je iba jedným (a nešľach-

tickým) z významných obyvateľov zámku, na akých boli obyvatelia v svojej histórii zvyknutí. Práve naopak, veľmi realisticky sa v motívoch folklórneho cyklu objavuje hrdé povedomie a nadhľad obyvateľov, ktorí nepreberajú nekriticky ponúkaný kult, ale dovoľujú si právo vysloviť vlastný názor zoči-voči osobnosti aj vulgárnym slovom. Objavuje sa to napr. v súvislosti s motívom, keď si miestne chudobné, ale neoblúbené ženy vymohli u prezidenta podporu na opravu domu, a legionár, ktorého prezident stretne, pozdraví a ohlási sa mu ako „Tomáš“, mu tyká a hrubo odvrkne za to, že nevypomohol radšej legionárskym vdovám. Rovnako v motíve posmešného odmietania ponúkaných neznámych potravín (horčice k párkom) pri pohostení občanov obce, alebo pri súťaži hrdých opatrovských murárov s českými majstrami, ktorých pozval Masaryk na opravu zámku, pričom musel uznať, že slovenskí boli lepší atď. Stalo sa tiež, že prezidenta pristavil človek z obce, ktorý kritizoval pomery s počudovaním, že sa ľudia ešte nechytajú zbrane, a bol nasledovne postavený pod policajný dozor.

Topoľčianky sú silne katolícka obec s tradíciou mariánskych pútí. V súvislosti s konfesiou je paradoxné, a zároveň príznačné pre formovanie obrazu folklórneho hrdinu, ako si ho v záujme harmonizovania okolností či ospravedlňovania určitej „nedokonalosti hrdinu“ vzhľadom na predstavy miestnych obyvateľov prispôbovali informáciami, kde sa zdôrazňoval práve Masarykov katolícky pôvod a jeho náboženské prejavy v detstve. Hoci sa miestnej púte a náboženského života nezúčastňoval ako neskôr prezident Tiso, šírili sa informácie od miestneho kanonika, že Masarykova rodina bola katolícky nábožná a pravidelne chodila na púť do Šaštína, kde Masaryk ministroval. Až pod vplyvom manželky prestúpil na inú vieru. Znakom jeho kresťanstva mala byť aj jeho obľuba zvuku zvonov, ktoré sám dal vyhotoviť po vojne pre topoľčiansky kostol.

Masaryk rád chodieval na prechádzku do lokality Hrušov, kde mu postavili malý pomník. Za slovenského štátu ho však odstránili. Až v 90. rokoch 20. storočia ho obnovil miestny skautský oddiel, ktorý nesie jeho meno. Zaujímavé sú osudy bronzovej sochy T. G. Masaryka od Otta Gutfreunda v Nitre, ktorú umiestnili pred okresným súdom 28. októbra 1928. Sám Masaryk sa odhaľovania nezúčastnil, prítomný bol jeho syn Jan Masaryk. Pri slávnosti spieval študentský spevácky zbor. Za vojnového slovenského štátu v roku 1939 sochu odstránili, ale Nitrania ju pred roztavením schovali.³ V 90. rokoch ju objavili v depozite Nitrianskej galérie členovia Českého spolku na Slovensku, ale vtedajší primátor J. Prokeš (Slovenská národná strana) ju odmietol vrátiť na pôvodné miesto, pretože vraj nie je na to „politická nálada“. Nakoniec obec Topoľčianky umožnila 10. marca 2001 jej umiestnenie vo vestibule zámku, ale iba na obdobie piatich rokov. Aj táto skutočnosť má azda súvislosť so spormi zastupiteľstva obce s miestnymi podnikateľmi (tzv. čechoslovákmi), ktoré sa snaží utlmovať Masarykov význam a presadzovať v povedomí skôr prezidenta Tisa. Zastupiteľstvo dalo vyhotoviť tabuľu s chronológiou návštev všetkých prezidentov v Topoľčiankach, aby eliminovalo prílišné vyzdvihovanie „Masarykových Topoľčianok“, avšak vtedajší majitelia a podnikatelia v zámku mu ju nedovolili inštalovať.⁴

Po vojne posledná návšteva prezidenta E. Beneša v Topoľčiankach trvala len krátko. Spomienky na neho ho opisujú odlišne ako TGM v jeho vzťahoch k obyva-

teľom, aj obyvateľov k nemu. Prišiel z Bratislavy na koči s manželkou a študenti zo Zlatých Moraviec stáli každých 50 metrov, aby ho uvítali. Pôvodne sa mal zdržať v Topoľčiankach dlhšie. Po niekoľkých dňoch však bol pri ňom stále lekár a v tichosti aj odcestoval. Bolo to už po poprave Jozefa Tisu, preto sa hovorilo, že dostal v Topoľčiankach porážku a ušiel odtiaľ. Ústne podanie dokonca konkretizuje, že Beneš dostal porážku, pretože mu čierny havran v noci zobákom klopal na okno. Zdôrazňuje sa, že Topoľčianky boli miestom, kam chodil „obesený aj tí, ktorí podpísali jeho smrť“ (E. Beneš a Klement Gottwald). Beneš sa vraj v súvislosti s Tisovým procesom vyjadril, že dvaja kohúti nemôžu byť na jednom smetisku, preto jeden musí zomrieť. Po Tisovej poprave poslal ešte nejakého generála, aby zistil, či popravili skutočne Tisu a nie „nejakého baču“.

Návštevy ďalších prezidentov v Topoľčiankach boli len krátkodobé a v ústnom podaní sa zachovali iba v zmienkach. V roku 1948 pri svojej návšteve Topoľčianok odovzdal robotnícky prezident K. Gottwald zámok „ľudu“, teda do užívania Revolučného odborového hnutia na rekreačné účely, a tým skončilo obdobie jeho výlučnej úlohy ako reprezentačného štátneho zariadenia. Zámok dodnes patrí odborovému zväzu, ktorý zarába na prenájom exkluzívnych priestorov bývalých, pôvodne zariadených apartmánov prezidenta Masaryka a Alice Masarykovej.

Je známe, že postkomunistický vývoj na Slovensku, ako prechodné obdobia a spoločenské krízy vôbec, priniesol so sebou aj vlny „prehodnocovania“ historických skutočností či návratov k zamlčovaným mýtom. Najmä v súvislosti s rozdelením Česko-Slovenska a vytvorením samostatnej Slovenskej republiky (1993), ktorá v niektorých skupinách obyvateľstva asociuje s resentimentom na vojnový slovenský štát aj na „sporné“ odsúdenie jeho prezidenta Jozefa Tisa ako vojnového zločinca, sa vyvolávajú nacionalistické nálady alebo konfesijné nátlaky. Tento vývoj bolo istým spôsobom možné očakávať po štyridsaťročnom období tabuizovania niektorých historických skutočností, ktoré podporovalo formovanie historických mýtizácií. Dnešná hypertrofia záujmu o históriu, ktorú konštatuje Ľ. Lipták, a kontroverzné výklady historických udalostí, hľadanie „pravdy“, „historickej spravodlivosti“ vedú často aj k ich laickej, diletantskej aktualizácii: „... príliš priamočiare používanie histórie môže byť veľmi ľahko súčasne aj jej zneužívaním.“⁵ Rozširujú sa názory, že „historici sú neobjektívni“, ľudia dôverujú len určitým historikom („Đuricovi otvorili vatikánske archívy“) a určitým časopisom (Svedectvo). V súčasnosti s možnosťami rozširovania a oboznamovania sa s rôznorodými „dokumentmi“, ktoré sa voľne publikujú, sú dostupné širokému okruhu záujemcov, objavujú sa zároveň snahy o obnovenie starších kultov osobností a azda aj o nahrádzanie jedného kultu iným.

Takéto náznaky vývoja môžeme nájsť aj v „skrytej histórii“ folklórneho materiálu v Topoľčiankach, ktorý so sebou nesie ich status genia loci. Folkloristická sonda v Topoľčiankach poukázala na navrstvovanie mýtov dotýkajúcich sa rôznych historických období a osobností (monarchia – Československá republika – Slovenská republika 1939-1945; Habsburgovci – TGM – J. Tiso). Je to zároveň model, ktorý vo vývojovej línii nakoniec zužuje chápanie kontextu Slovenska a formuje ho od povedomia širšieho európskeho zaradenia k užšiemu nacionálnemu mysleniu.

Ak je masarykovský mýtus v dnešnej dobe schopný vytvárať v lokálnom mikro-priestore podmienky na jeho využívanie ako modernej atrakcie (turizmus, komercia), sme zároveň aj svedkami snáh o presadzovanie „spravodlivého“ hodnotenia dejín obce ako letného sídla desiatich prezidentov, medzi ktorými sa zdôrazňuje aj na základe konfesijného presvedčenia a politických inklinácií prítomnosť a pamiatka slovenského prezidenta J. Tisa. Žije aj tu akási „ilúzia o možnosti cez manipulovaný výklad minulosti ovplyvniť súčasné zmýšľanie, a teda aj budúcnosť...“⁶ Na jednej strane stojí stabilný pozitívny obraz československého (nekatolíckeho) prezidenta Masaryka, na druhej strane v priesečníku a na pozadí pomyselného mýtického stretnutia „sudcu“ a „obete“ (E. Beneš - J. Tiso) obraz slovenského katolíckeho „mučeníka“.

Pri všetkých obrazoch osobností v ústnej slovesnosti sa však vyberajú a vyzdvihujú len určité vlastnosti, prvky a charakteristiky ich pôsobenia, ktoré vyhovujú formovaniu konkrétneho typu hrđinu v konkrétnom období. „Pretože schopnosť mýtu prežiť, prispôbiť sa okamžitým politickým potrebám je nekonečná“, píše L. Lipták.⁷

POZNÁMKY

1. Pozri napr. publikáciu Gašparíková-Horáková. (1995). U Masarykovcov, tiež Klimek. (1996). Boj o hrad I. a ďalšie.
2. Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. (1976). Heslo Topoľčianky, s. 168-169. Obec leží na severovýchode Žitavskej pahorkatiny v doline potoka Leveš a Hostianskeho potoka. V jej chotári sa nachádza Veľká topoľčianska obora (s výskytom jeleňa, srnca, daniela, muflóna a diviaka), Malá topoľčianska obora (daniel) a Zubria obora na chov zubrov. Základy prírodného parku upravil na žiadosť grófa Keglevicha J. Gillemot po r. 1840. Park sa významne rozšíril v r. 1900 - 1905, keď v ňom na žiadosť arcikniežaťa Jozefa Augusta Habsburského vysadil J. Strnad známu alej červených bukov a dendrologickú časť. Obec sa spomína od r. 1293. Po r. 1918 sa podmienky v obci rozvíjali (vodovod, železnica, lesné a vinohradnícke hospodárstvo, žrebčinec). Kaštieľ bol barokizovaný v pol. 18. stor., klasicisticky rozšírený v r. 1830 asi podľa projektu J. Hilda. Nachádzajú sa v ňom okrem múzea historického nábytku a barokovej kaplnky aj dnes komerčne využívané obývacie apartmány T. G. Masaryka a jeho rodiny s pôvodným mobiliárom, knižnica a od 50. rokov v ňom bolo rekreačné stredisko ROH (Revolučného odborového hnutia), ktorý je dnes v podnikateľských rukách, ako aj reštaurácia a kaviareň.
3. Po Viedenskej arbitráži po okupácii Levíc maďarským vojskom preniesli odtiaľ sochu M. R. Štefánika do Nitry, kde už nestála Masarykova socha. Pri jej odhalení v máji r. 1939 T. J. Gašpar vyzýval, aby sa Nitra stala silnou hraničnou pevnosťou slovenského štátu. Uvádza Macho. (2001). Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji, s. 320.
4. V Bratislave stojí replika pôvodnej sochy TGM, ktorej autorom bol český sochár Ladislav Šaloun (1870 - 1946), na Vajanského nábreží pred Slovenským národným múzeom, v rámci Pamätníka československej štátnosti. Originál sochy stál pôvodne v hale Zemskej banky na Gorkého ulici. Slávnostné odhalenie jej repliky sa uskutočnilo pri príležitosti 92. výročia vzniku Československej republiky (28. 10. 2010) na mieste, kde predtým (v rokoch 1988 - 2009) stál bronzový lev na pylóne so znakom Československa ako symbol

Československých légii, ktoré zakladal M. R. Štefánik. Socha leva na novom pylóne stojí v Bratislave spolu s replikou sochy Štefánika ako letca v Pamätníku M. R. Štefánika pred novou budovou Slovenského národného divadla takisto na nábřeží Dunaja od roku 2009. Autorom pôvodnej Štefánikovej sochy bol sochár Bohumil Kafka, ktorý sa so Štefánikom osobne poznal a dielo vytvoril v r. 1928.

5. Lipták. (1999). Storočie dlhšie ako sto rokov, s. 27.
6. Tamže, s. 29. V období, keď sa pociťuje národná nejednotnosť a roztrieštenosť či anarchia, podobná tej, ktorá je v pamäti zapísaná z minulosti, hľadá sa opora aj vo „vodcovskom princípe“ (zavedený v slovenskej ústave v r. 1942), ktorý pomáhal „zjednocovať národné sily“ a „zomknutie národa“ – pozri Lipták, c. p., s. 215-217.
7. Tamže, s. 282.

Za cenné informácie autorka vyslovuje poďakovanie PhDr. M. A. Kováčovi, CSc.

PRÍLOHA

Mama so mnou na rukách, mal som dva roky, a s kvetmi pre Pannu Máriu išla, v Opatovciach a stretla prezidenta Masaryka na koni. Pýta sa jej: Marka, kam ideš? – Myslel si, že kvety sú pre neho, ale mama povedala, že sú pre Pannu Máriu. Hovorí: Daj kvety Panne Márii a tento (chlapec) bude pre mňa. – Potom každý rok, keď prezident prišiel do Topoľčianok, zastavil sa u nás a vzal ma na koňa. Najprv som nechcel – Nechcem ísť k tomu starému ujovi. – Potom som ale chodil rád.

Masaryk išiel so mnou na koni a išli sme okolo pastiera. Prezident hovorí: Servus, Jano. – On bol starý legionár. – Kto je to? – Tomáš. – Bozaj ma v riť, keď si Lakuškám urobil dom a nie legionárskym vdovám. – Nenávideli ho pre Lakušky. Tie si vedeli pýtať – klakli si: Ó, náš spasiteľ, ó náš vysloboditeľ!..

Keď sa za prezidenta Masaryka opravovali niektoré miestnosti v zámku, najmä štukatúry, tak zavolali na tieto práce českých murárov. Ale opatovskí murári, ktorí boli dobrí sadrári, sa urazili, že veď oni stavali aj Viedeň, aj Budapešť, vedeli dokonca, ktorý dom ktorá rodina murárov stavala (Jenisovci, Ondriašovci, Poliakovci). Dohodli sa preto s prezidentom na skúške, že kto skôr a lepšie prácu urobí. Čechom sa sadra liala a práca opatovských murárov bola lepšia. Zjednali na prácu teda domácich, ale opýtali sa ich: Čo ste tým Čechom urobili? – Dali sme im do sadry soli. – No, to je jedno, aj tak ste lepší, lebo oni to nezbadali.

Rozprával M. A. K., nar. 1930 v Zlatých Moravciach. Zápis Z. Vanovičová, Martin 1999.

Pôvodne boli na tympanóne zámku v rohoch tri bohyne – Diana, Flóra a Ceres. Roku 1890 dal arciknieža Karol Ludvig reštaurovať zámok a sochy dal zložiť. Na vrchol dal habsburský erb, ktorý bol pôvodne v tympanone. R. 1923 prišiel Masaryk, 1924 dal postaviť manzardy, zvýšiť strechu a reštaurovať. Vtedy dali pred vchod zámku navoziť veľkú hrbu kameňa. Pýtali sa robotníka, prečo. Že keď budú zhadzovať habsburský erb, aby sa rozbil na kúsky.

A ešte si pamätám to, že teta Marta Fidesová z Obýc, ktorá k nám dlhé roky chodievala, nosievala na chrbáte v demizóne pánu prezidentovi kyslú vodu zo žliabku, ktorá tam vytekala na Obyciach. Prezident ju obľuboval, takže každé ráno už o šiestej hodine bola v kaštieli s tou čerstvou vodou. A potom sa zakaždým zastavila u nás, pochválila sa, že akú odmenu za to dostala. Keďže mu priniesla tú dobrú vodu – žliabok obycej kyselky je hore na kopcoch, jako sa ide hore na Stoky. Tá teta Marta Fidesová sa zoznámila s mojou starkou cez prvú svetovú vojnu, keď obe chodili za manželmi do Nových Zámkov, kam boli sústredení vojaci, kým išli na front do prvej svetovej vojny. Ale ešte spomínala, bola tu taká 99 ročná Klára Orlínová sa volali, aj tí boli u prezidenta Masaryka rozprávať svoje zážitky z mladosti. No, 1932, 1931 zomreli. Boli, hentam bola veľiká grófova záhrada, že si očistili mrkvu a zjedli, dostali korbáčom a museli odrábať za to, to im spomínali. Potom spomínali tá starká, ako zažili zrušenie poddanstva v Topoľčiankach. Totižto ten most, čo ste išla zo zámku, sa robil nový, práve keď bolo zrušené poddanstvo. Aj oni tam pomáhali a prišol stoličný hajduch povedať, že v Prešporke zrušili poddanstvo. Tak povälali aj čo spravili, poddaní, však, išli vybrať si urbár. V richtárskej truhle aj ešte ten urbár; kniha bola aj, môj starý otec bol richtár. Aj to zmizlo, vidíte, aj to banujem, že z tej truhly, keď to k ďalšiemu richtárovi prenášali a boli tam spisy z 18. storočia, že som volačo z toho nevzal. Aspon ten urbár. Neni toho... Ja som... že to spálili, ja som to dovedoval. Tak vybrali ten urbár do plachty a nosili pred ním sviecu a po Topoľčiankach chodili tí poddaní. Tak spomínali tá starká. A boli aj u neho. A rozprávali aj o viniciach, jako dal gróf došikovať z Francúzska vinohradníkov, jako našich zaučali, jako dal urobiť veľiký pluh, ktorý ťahali tri páre volov a tým spôsobom regalovali, takú hlbokú orbu robili, pod tie vinice, jako chodili oberať a nakoľko tí ľudia, pravda čo... išli hladní, že sa najedia toho hrozna, lenže čo, bez nejakého základu potom boli hnačky, všeličo bolo, tak potom grófka prikázala postaviť košiar, ešte dodnes stojí tam, navariť guláš najprv, aby sa to najedlo všetko a potom mali ísť oberať hrozno. Tak grófka posledná čo bola, mala lásku k vínu a pestovaniu viníc... ona bola galantského grófa Esterházyho dcéra, oni to mali tam vinice. Takže sama si napríklad napriadla nite, čo sa uvazovalo hrozno na zimu, no. Nadymila to. Sama že v príručnej pivnici aj stahovala víno, a viničiarkam, každé ráno prikázala dávať žemlu s mliekom, aj ona, mlieko, hrnček mlieka, žemlu, suseda chodievali, stará Anča spomínali. A na Slávu vzkriesenia každej nový ručník kúpila. Tam je na obraze, tá Angelika, teda pekná... A jazdievala tá grófka na bielom arabovi, na kobyle, volala sa Tána a bola tak naučená, že keď jej dala cukor, kocky cukru na ruku, tak lahla. Ona na nu vysadla a ona s nou vstala. Taká pekná žena, predstavte si, žila veľmi dlho, pretože ja som bol taký chlapec a starý otec bol tu richtárom a prišli z obecného zasadania – a viete čo je nové? Pani grófka poslala žiadosť o domovské právo. Zrejme to k niečomu potrebovala. Všetci sme jej odsúhlasili, šak to bola jedna dobrá žena... T. G. Masaryk do Topoľčianok si vždy priviedol aj svoje deti. Syna Jána a dcéru Alicu, aj druhú Olgu s deťmi. Syn Jano Masaryk bol viacmenej impulzívnej povahy, chodieval aj s našimi mládenci do krčmy. Hlavne do hostinca Kukovičovi a stalo sa, že sa tam aj pobil. A otec prezident mu dohovárал: Jene, ty mi ale děláš starosti. Že se musím za tebe stydět, synu. Co tady vyvádíš, vždyť tady žijí spořádaní lidí, abys věděl

a to tady děláš vylomeniny, jako puberťácky kluk? – A tento jeho syn sa vraj z krčmy vracal pozde v noci cez okno do zámku na prízemí a vtedajší strážcovia legionári, boli to legionári francúzski, ruskí a talianski, ho nekontrolovali...

Tak na jeseň chodievali. Ovšem takto to bolo. Pán kanonik spomínali, že tá rodina jako jeho bola pobožná. Chodievali rok čo rok, šak on bol narodený 1850. Do Šaštína na pút', ministrovával. On sa potom zoznámil – vždy zabudnem, ako sa volala jeho manželka – tá ho prehovorila, on sa dal prekrstiť na tú... neviem ktorá to bola viera, čítal som to o nom totižto. Takže takto, oni už potom katolíci neboli. Ale boli kresťania teda ináč, šak aj Jana keď zabili, šak že mal otvorenú tam, tuším Sväté písmo v tej izbe... Ale že vždy hovorili, že rád si vypočuje zvony. Tu sa zvonievalo o pol piatej ráno... Že si veľmi rád, Tatiček povedal, vypočuje zvony.

A stalo sa aj to dokonca, že pristavil ho človek, to boli sused a povedal mu, že stále ešte neni tak dobre, ako by malo byť, že sa diví, že by sa ľudia mohli chytiť aj zbrane, ešte aj ja by som šiel. – Potom boli pod dozorom.

Neviem, ako aj s tým bude, pravda, lebo veď on bol pomerne obľúbený, a napríklad tu veľmi. Pán prezident Tiso ako. Viete. Tu bol veľmi obľúbený... Bol tu po Viedenskej arbitráži, a kričalo sa tam: Všetko späť, a to hned! – Viete, rečnilo sa. Starý apo prišli nasmiešený a hovoria: Ale ja som sa zasmial, jedna panička že nohou dupkala, že – šeko speť, a to hned! – Viete, to spodné územie zabrali Maďari.

Rozprával J. B., 1929, Topoľčianky, nahrávka Z. Vanovičová 2001.

... Sa každému klaňal a chodil aj cez polia, kdekade na koni a sám, tam už nechcel nikoho. A už keď boli na poli ľudí, tak sa prihovorel... Kopali sa zemiaky, upiekli mu, sadol si s nima, jedol, povypytoval sa čo ako... a jeden mu, taký hovorí, taký starý, starší už teda bol a hovorí: Pán prezident, skovajte sa, hintam vás šandári naháňajú. – Ale oni tí šandári ho ako strážili.

Masaryk ždy povolával aj chlapcov tam do zámku a už im dával teda ako aj zajesť. Mal radosť z nich a už im dával párky a horčicu. Tak on mu jeden hovorí, chlapec: Pán prezident, túto sračku mi nedávajte... – To nepoznali. Bol v mojom veku aj ten.

Rozprávala K. B., nar. 1908, Topoľčianky, nahrávka Z. Vanovičová 2001.

OBRAZ JANA MASARYKA V ÚSTNOM PODANÍ

Jednou z charakteristických črt ústneho podania je aj reflektovanie historickej skutočnosti, veľkých udalostí a významných osobností, ktoré sú s nimi spojené, špecifickým spôsobom prostredníctvom selektovania, prevrstvovania, prepájania či hyperbolizovania jednotlivých motívov, epizód ako segmentov rozprávania. Takýto princíp vytvárania obrazov a predstáv o osobnosti v ústnej slovesnosti vychádza z prameňov starej tradície a schémy pôvodného starovekého biosu,¹ čo je možné sledovať aj na dnešnom rozprávaní v skladbe a prepájaní jednotlivých motívov, vytvárajúcich obraz hrdinu prostredníctvom cyklu epizód (Vanovičová, 1992).

Je známe, že po vzniku republiky československej a zvolení T. G. Masaryka za jej prezidenta sa začal formovať oficiálny kult prvého prezidenta republiky ako zakladateľa Zlatej republiky, hlavy štátu a „tatička“ Osloboditeľa vlasti a národov Čechov a Slovákov. Vytváral sa zároveň modelový obraz rodiny hlavy štátu. Napriek jej všetkým prirodzeným ľudským problémom, aké má každá rodina, vytváral sa dojem a zdanie ideálu a zámerne sa neinformovalo napr. o vážnej chorobe a liečení Charlotty Masarykovej, o partnerských vzťahoch detí, o záletoch či psychických a mládenecských problémoch Jana Masaryka či o Olginom sektárstve. Aj táto skutočnosť zrejme vplývala na pretrvávajúce oficiálne idealizovanie prezidenta, jeho rodiny (ale i na uchovanie jej intimity), a zároveň s tým aj do určitej miery idealizovaný pohľad na obdobie prvej republiky. Ústna slovesnosť modelovala obraz prezidenta Masaryka osobitným spôsobom vo folklórnom cykle o jeho osobnosti a určitým spôsobom ho čiastočne aj korigovala či vyvažovala (Vanovičová, 1998, 2001). Epizódy sa však v ústnom podaní tradovali aj o jeho deťoch, najmä o Alici a Janovi, ktorí boli prezidentovi počas jeho života najbližšie a najviac pôsobili v rámci politického a spoločenského života ČSR. (Syn Herbert zomrel počas 1. svetovej vojny a dcéra Olga Revilliod sa vydala do Švajčiarska.) Na Slovensku takisto počas celej prvej polovice 20. storočia určitým spôsobom ovplyvňovali dianie predovšetkým v niektorých slovenských regiónoch, ktoré častejšie navštevovali spolu s otcom, v rámci svojich spoločensko-politických úloh, alebo z osobných dôvodov. Tradovali sa najmä pozitívne spomienky na činnosť Alice v sociálnej a kultúrnej oblasti, na Jana najčastejšie v oblasti osobných a lokálnych vzťahov, ako ich zachovalo spomienkové rozprávanie. Celá rodina Masarykovcov nadobudla veľmi blízky vzťah k Slovensku od prvých letných pobytov koncom 19. storočia v Bystricike pri Martine, neskôr v letnom prezidentskom sídle v Topolčiankach. Získali už vtedy na Slovensku mnoho známych a priateľov nielen z okolia Martina, ktorý bol kultúrnym a národným centrom, z vrstiev zemiarskych i prostých obyvateľov, ale aj z vrstvy intelektuálov, politických či kultúrnych činiteľov, s ktorými T. G. Masaryk rád diskutoval o širších politických, náboženských, filozofických, národných či spoločenských otázkach. Preto bol záujem

aj o ďalšie osudy týchto osobností v historicky zložitých a nepriaznivých udalostiach politického vývinu. Symbolika významu Masarykových detí vystúpila do popredia v období Protektorátu. Ako znak udržiavajúci v povedomí obyvateľov („Masarykových detí“) kontinuitu prvej Československej republiky, odboj voči nemeckej okupácii a nádej na obnovenie ČSR sa v Čechách zdravilo „AHOJ“ vo význame Alica, Herbert, Olga, Jan.²

Jan Masaryk (1886 - 1948), politik, diplomat, československý vyslanec vo Washingtone a Londýne, od r. 1940 v Benešovej exilovej vláde, minister zahraničia, bol tretím zo štyroch detí Masarykovcov. Pre jeho vzťah s otcom prezidentom je charakteristické, že celý život, aj po otcovej smrti, sa kvôli svojej povahe a ambíciám musel stále pasovať a vyrovnávať s osobnosťou otca, čo nebolo vždy jednoduché a ľahké. Sám svoju situáciu v tomto vzťahu hodnotí ako „les extrêmes se touchent“ (krajnosti sa priťahujú). J. Šolc to konkretizuje: „první spíš monument, druhý ještě monolit, jeden jistě autorita, druhý zřejmě hledač sebe sama, první v očích druhého taky moralizující profesor, v opačném pohledu rozevlátý bohém bez účinné ctižádosti... Nicméně úcta k otci byla nezměrnou a trvalou, zavazující i svazující“.³

Takisto aj vzťah médií a verejnej mienky sa u oboch osobností, otca a syna, odlišoval: na jednej strane ak bol náznak oslavovať T. G. Masaryka podobným spôsobom, ako sa oslavovali predstavitelia tradičných monarchií,⁴ jeho syna Jana Masaryka vnímala verejnosť ako moderného demokratického politika a diplomata. Do povedomia občanov ako politická osobnosť začal vchádzať najmä po otcovej smrti.⁵ Pre jeho komunikatívnosť, zblížovanie sa s ľuďmi a humor bol vo všeobecnosti obľúbený doma aj v zahraničí, v Čechách ho rodinne nazývali Honzo a na Slovensku Jano, tak ako sa sám bezprostredne a rád nechával oslovovať napriek svojej oficiálnej pozícii. „Nebyl ani rozený hrdina ani myslitel ani vůdce lidí. Byl to okouzluující člověk, vřelý, štědrý, soucitný, vnímavý, loajální, rozmařilý, plný vtipu a chyb, škodolibě se posmívající těm, kteří cokoliv předstírali“ (Sterlingová, 1991: 9). Svoje postavenie v povedomí občanov posilnil pravidelnými rozhlasovými príhovormi v češtine i slovenčine počas rokov vojny z Londýna, ktorými vlieval nádej na skončenie vojny, optimizmus aj posilu v odboji voči okupantom.⁶

Kritický čas v živote Jana Masaryka nastal v povojnovom období, keď sa v boji o moc v obnovenom Československu začala vyhraňovať politika komunistickej strany a v hľadaní pochybení a ústupkov Benešovej vlády v roku 1948 vyústil do jeho tragickej a doteraz nevyjasnenej smrti 10. marca 1948, tesne po februárových udalostiach, keď ho našli mŕtveho pod oknami jeho bytu v Černínskom paláci. Začali sa šíriť rôzne verzie a dohady o príčinách a okolnostiach smrti. O tejto udalosti píše jeho osobný tajomník A. Sum: „Vedle „vražedných“ teorií se píše třeba, že „zahynul v podstatě náhodou tak, že utíkal ve své ložnici před skupinkou partyzánů, kteří ho nechtěli zabít, ale jen kompromitovat, nafackovali mu a pak se jim náhle ztratil“. Takový je, podle J. Havla, údajný výsledek šetření Ústavu pro vyšetřování a dokumentaci zločinů komunismu.“⁷ Viacerí proti teórii o vražde či samovražde (ku ktorým sa prikláňa aj ústne podanie) obhajujú verziu o sebaobetovaní Jana Masaryka: „Osobní obětí, sebeobětováním chtěl upozornit svět i lidi doma na zřůdnost

a násilí komunistického převratu proti vlastnímu lidu, proti vlastní zemi.“⁸ A. Sum to dokladá niektorými náznakmi Jana Masaryka pred smrťou: „Tehdejšímu generálnému tajníkovi ministerstva zahraničních věcí velvyslanci Heidrichovi ukázal ministr pár dní před smrtí z okna své ložnice místo dole na nádvoří a řekl: „Tam bude ležet mrtvý Jan Masaryk.“ Kolegy Špačka se zas ptal, jestli by pro národ mělo cenu, kdyby se zabil. A mně, po příjezdu ze Sezimova Ústí, bylo to odpoledne 9. března, dával instrukce k majetkovým otázkám, což nikdy předtím nedělal. Také mi řekl, že on se lepší doby už nedočká a při loučení u výtahu mi nezvykle dojemně děkoval. Jeho postoje znalo víc lidí z jeho okruhu, třeba i doktorka Milada Horáková.“⁹ Uvádzajú sa Masarykove slová, že sa rozhodol obetovať svoj život, „protože činy je slyšet víc, než slova“ (Sterlingová, 1991:153). Zdá sa však, že komplex okolností bol oveľa oveľa zložitejší, nielen zámerným neprijateľným policajným vyšetrovaním smrti, ale i sponchybnosťou a mätením údajov v priebehu času. Jeho smrť však bola prvá ohromujúca a varujúca obeť, predznamenávajúca komunistický popravný mlyn, ktorý z jeho blízkeho okolia zomlel aj V. Clementisa, R. Slánskeho i M. Horákovú a mnoho mnoho ďalších.

V ústnej slovesnosti sa obraz Jana Masaryka výberom určitých motívov z jeho života skladá najmä z troch vrstiev, ktoré zodpovedajú určitým epizodickým okruhom schémy biosu (detstvo, mladosť a vzťahy s ľuďmi; charakterové vlastnosti, múdrosť; smrť a jeho odkaz do budúcnosti). Prelínajú sa v nich známe publikované fakty so spomienkami jednotlivcov a ich predkov, ako aj rôzne fámické správy šírené pri vysvetľovaní neobjasnených okolností jeho smrti.

1. Spomienkové rozprávanie o stretnutiach Jana Masaryka s ľuďmi

Najmä v lokalitách a regiónoch na Slovensku, kde sa rodina Masarykovcov zdržiavala najčastejšie (Bystrička pri Martine, Topoľčianky), je možné zaznamenať viaceré spomienkové podania, dnes už tradované viacerými generáciami. Dotýkajú sa života Jana Masaryka v detstve a mládenectve v dedinskom prostredí a v súžití s dedinčanmi – navštevoval ich v dreveniciach, rád jedával s nimi mrvance, chodil s nimi robiť na pole s koňmi, vyvážal hnoj, a najmä rád sa chodil s mládenkami zabávať do krčmy, čo mu jeho otec vyčítal. Príbehy z ústneho podania dopĺňa jeho vlastné priznanie, ako vnímal otec Masaryk jeho nočné zábavy, podľa uverejnených spomienok pamätníkov: „Rozvinula se veselá debata, během níž prohodil Ota Hora: „Vý tady na Hradě musíte znát, pane ministře, každý kámen, ještě z doby vašeho mládí.“ Jan se jako by zasníl, ale hned se usmál a povídá: „Víte že jo! Téměř doslova každý kámen. A dokonce důvěrně i kamenné lavice ve Vladislavském sále.“ Na náš udivený a zvědavý pohled pokračoval. „Víte, náš tata – jak krátce vyslovoval – byl nesmírně laskavý k nám dětem, ovšem někdy dovedl být i značně přísný. Nejednou se stalo, když jsem se opakovaně vracel poněkud opožděně z veselých toulek noční Prahou se svým přítelem z mládí Brucem-Lockhartem, že jsem nebyl na příkaz taty vpuštěn domů, a tak jsem trávil noc právě na některé z kamenných lavic u Vladislavského sálu.“¹⁰

2. Anekdotické podania s charakteristickými výroky Jana Masaryka

Ústne podanie o významných osobnostiach sa vyznačuje častým zdôrazňovaním a využívaním ich známych, vtipných, výstižných výrokov. Na ich pointe je postavená anekdota, ktorá osobnosť charakterizuje. Anekdoty s výroky sú známe o mnohých osobnostiach a zaraďujú sa s obľubou v humoristických zbierkach. Takisto výroky Jana Masaryka boli a sú obľúbené a známe. Práve v týchto podaniach sa často objavuje aj jeho vzťah k otcovi, keď komentuje vlastné správanie, ako by sa na neho díval otec. Humorné spomienky na neho vyšli v osobitnej zbierke *Úsměvy Jana Masaryka*, kde je zaznamenaných aj mnoho jeho vtipných výrokov, komentujúcich situácie, ktoré sa stali známymi a príležitostne používanými. Najznámejšími sa stali: „*Hlavy vzhůru a furt se de!*“, „*Pravda vítězí, ale dá to fušku*“. Práve tento výrok sa však niekedy pripisuje až demonštrujúcim študentom v roku 1968, ktorí údajne takto doplnili znovuzrodené heslo TGM (Sterlingová, 1991: 16).

Jan Masaryk bol známy tým, že sa vyjadroval často jednoduchým hovorovým jazykom s expresívnymi výrazmi, čo sa v spoločnosti označovalo ako jeho „gargantuovské bonmoty“ (*Úsměvy Jana Masaryka*, 1969: 131). Medzi takéto sa v zbierke zaraďuje aj príbeh, zaznamenaný tiež z ústneho podania:

„*Strach ze znárodnění*

Některá drobná masarykovská vtipnutí dlouho kolovala v lidovém podání po vlastech českých. Byly to především ty anekdoty a vtipy Jana Masaryka, které se zrodily v jistém nenávratném okamžiku a svou chlapskou mentalitou se blížily humoru vpravdě gargantuovskému.

*Například se tradovalo, že při jedné z přestávek v parlamentu, kde se v porevoluční době projednávaly některé problémy znárodnění, se šel ministr Jan Masaryk a Václav Kopecký na pánské toaletě. Jan Masaryk však ostentativně přešel na druhou stranu místnosti. Kopecký se podivil: „Jene, prosím tě, proč se schováváš?“ „Před tebou musím,“ vysvětloval Jan za rohem. „Ty jak vidíš něco většího, tak to hned znárodníš!“ (*Úsměvy Jana Masaryka*, 1969: 137).*

Doklad o „příkaze fajčit“ sa nachádza vo výpovedi osobného strážcu Vyšina o poslednej ceste Jana Masaryka autom od prezidenta Beneša zo Sezimova Ústí deň pred smrťou. „*Řekl mi, tu máte cigaretu, a musel jsem mu po tisíci říkat, že ve službě nekouřím. – Kuřte, já vám to přikazuju! – povídal mi docela vesele. – Chcete, abych se oddával tý neřesti jen tak sám?*“ (Sterlingová, 1991: 68).

Interpretácia biblického výroku podčiarknutého v jeho biblii po otcovi, sporného v tom, či je závetou rituálnej samovraždy, náhodou alebo zdôraznením ešte jeho otca, sa často využíva ako dôkaz „*poselství, které se Masaryk rozhodl zanechat svému lidu, než podstoupil nejvyšší obět*“, ako spomína kňaz a osobný tajomník J. Masaryka dr. Soukup. „*Nerozumím, proč kdekdo tak těžce chápe smysl těch veršů, aby pochopil jejich význam. Ale vždyť jsou tak průzračně jasně! Pro mě ty verše představují antitezi marxismu, jemné zdůraznění duchovních hodnot před hmotnými*“ (Sterlingová, 1991: 41,233).

Legendárny a predznamenantý výrok Jana Masaryka po návrate z Moskvy v roku 1947 nachádzame vo viacerých variantoch. „*Šel jsem do Moskvy jako svobod-*

ný ministr a vrátil jsem se jako Stalinův pacholek! Finis Bohemiae“ (Sterlingová, 1991: 13). Tiež: „Věděl jsem, co se děje v Moskvě, přirozeně,“ začal dr. Špaček, „protože jsme měli depeše, přicházely neustále... telefonicky, a tak jsem to věděl. Ale nikdy, nikdy jsem nečekal, že ho uvidím tak fyzicky – duševně, to jsem čekal – úplně zničeného. Já nevím, jestli znáte ten výrok... když jsme tam stáli, když sešel a byl uvítán oficiálně a šli jsme potom konečně zpátky, tak tam se ministr s námi zastavil a povídal: Šel jsem do Moskvy jako svobodný ministr a vrátil jsem se jako Stalinův pacholek. A dodal: Zapamatujte si to datum moc dobře“ (Sterlingová, 1991: 73).

3. Interpretácie a komentáre o smrti Jana Masaryka

Cyklus ústneho podania o Janovi Masarykovi predstavuje podobu jeho osobnosti vo vyvážených póloch medzi komickým a tragickým, medzi smiechom, smútkom a ľútosťou – „tisíciletý smutek, ktorý bylo lze cítit za každým jeho úsměvem“ (O. Ornest) – v jeho ľudskom rozmere zasadenom do konkrétneho historického obdobia a jeho politických dôsledkov.

Určité obrazy, predstavy, motívy, epizódy, podania tradované v ústnej slovesnosti a zaznamenávané v priebehu dlhšieho obdobia sú jednoznačným svedectvom o tom, že postupné, aj dodatočné, príležitostné reflektovanie historických udalostí i osobností vo folklóre je živý dynamický proces, v ktorom sa vo viacerých fázach konfrontujú rôzne názory z hľadiska nových, iných skúseností, dejinných okolností, ale aj osobných zážitkov rozprávačov. Tento proces zároveň ukazuje aj cesty, ktorými sa do ústnej slovesnosti implantujú rôzne predstavy a obrazy. Veľká história sa často spontánne kontinuuje na regionálnej úrovni.

Aj návratný motív obeť a sebaobetovania, viacerých neobjasnených smrťou v dejinách Čechov a Slovákov v 20. storočí je symbolickým a zvláštnym fenoménom, ktorý prenáša a vníma aj ústna slovesnosť ako určité rôzne interpretované symbolické dejinné medzníky. Jeho úloha sa vykladá ako predznamenávanie budúcnosti, ako výstraha pred dôsledkami zmien, alebo ako symbol zmeny či krízy. Po vzniku ČSR je to smrť M. R. Štefánika r. 1919 ako posledná obeť prvej svetovej vojny, smrť Jana Masaryka ako prvá obeť nastupujúceho komunistického režimu po februári 1948, ale i smrť Jana Palacha v roku 1969 ako prvá obeť a predzvesť „normalizačného obdobia“ po okupácii Československa sovietskymi vojskami a smrť A. Dubčeka pred rozpadom Československa v septembri 1992. Aj „falošná obeť“, fáma o smrti študenta Miroslava Šmída v revolučných novembrových dňoch r. 1989, ako symbolická zdanlivá smrť vyvolala obrovský ohlas a hnutie v masách ľudí i v zahraničí. Svedčí to o sile obeť v jej význame na jednej strane ako symbolickej výstrahy pred nebezpečím, možnými dôsledkami revolučných aktivít, na druhej strane ako prostriedku na vyvolanie ešte väčšieho revolučného aktivizovania ľudí i zahraničia, čo sa v skutočnosti aj stalo.

V hľadaní spojitostí idú niektorí vykladači histórie ešte hlbšie do dejín: „Protestantský mučedník Jan Hus dobrovoľne zvolil takovou smrť roku 1415, když šel na hranici z protestu proti zkaženosti, mrzkosti a korupci katolické církve. Tak také učinil Jan Palach, mladý student, který se upálil o pět set padesát tři let později, myslé na Jana Husa a Jana Masaryka – z protestu proti nové, sovětské vojenské okupaci“

(Sterlingová, 1991: 176-177). Z tohto hľadiska môžeme výrečný výpočet obetí v našej histórii doplniť aj my o obeť Jána Jesenia či protestantských galejníkov a Karafove obeť v 17. storočí, o smrť Holubyho a Šuleka a legendárne martýrium Ďurka Langsfelda v slovenskom povstaní meruôsmeho roku, o všetkých, ktorí dejinami nesú mravnú štafetu za cenu života.

POZNÁMKY

1. Bios ako druh gréckej schematickej hagiografickej literatúry, charakterizovaný témou smrti kresťana, predstavujúci morálny vzor. Vyznačuje sa schémou výberu určitých epizód zo života mučeníka, pomocou ktorých skladá jeho obraz. Pozri Popova. (1975). Antičnaja biografija i vizantijskaja ajografija, s. 219-220, 232-234.
2. Podľa osobnej informácie A. Gašparíkovej-Horákovej.
3. Šolc. (2000). Les extrêmes se touchent. In: Sum, Otec a syn, s.108.
4. Polák. (2000). Byl Masaryk pochopen – nebo jen oslavován? In: Sum, c. p., s. 100.
5. Ješ. (2000). Pár nedůležitých vzpomínek a jedno vážné zamyšlení. In: Sum, c. p., s. 54.
6. Masaryk. (1990). Kniha rozhlasových príhovorov Volá Londýn vyšla r. 1945 najprv v angličtine, hneď aj v češtine. Známa je jeho veta z prvého vysielania: „Pri jménu, které nosím, vám zde prohlašuji, že tento boj vyhrájeme a pravda zvítězí.“ Na sugestívne pôsobenie svojich slov využíval emocionálne opisy, spomienky, ale aj expresívny či rozprávkový jazyk (napr. „zhavranelí synovia“) a vyvolávanie povest'ových národných hrdinov- symbolov odboja (blanickí rytieri, Jánošík, Nikola Šuhaj, duch kráľoviča Marka, ruskí bohatieri).
7. O smrti Jana Masaryka. Rozhovor s JUDr. A. Sumom. *Bradlo* 24-25, 2001, s. 14.
8. Tamže.
9. Tamže.
10. Lesák. (2000). Při jménu, které nosil. In: Sum, c. p., s. 67-68.

PRÍLOHA

(Viaceré prílohy spojené aj s Janom Masarykom sú uvedené v kapitole Folklorný hrdina T. G. Masaryk.)

Otec mi rozprával, že prvý raz videl Jana Masaryka u Tomkov a ten si s ním hneď pri hriatom potykal.

Jedna Bystričanka, robila v Matici, rozprávala, že Jan Masaryk, keď sa v krčme jeho priateľ z dediny žaloval, že má veľa roboty – a čo máš, akú robotu? – Hnoj kydať. – Ráno keď prišiel do maštale, hnoj bol vykydaný a Jano Masaryk sedel na válove a fajčil.

Rozprával mi Erik v sedemdesiatych rokoch, že pred februárovými udalosťami r. 1948 sa stretol Jan Masaryk s Václavom Kopeckým (vtedy minister informácií – pozn.

Z. V.) na záchode. Masaryk sa stále od neho odvracal a keď sa ho Kopecký pýtal prečo, odpovedal: „Protože Vašku, ty jak vidíš něco většího, hned chceš znárodnit!“

Po smrti Jana Masaryka jeho osobný strážca spomínal v rozhlase, že išiel s ním pred februárovými udalosťami autom z Lán do Prahy. Masaryk mu ponúkal cigaretu a keď on odmietol, že nemôže fajčiť, lebo je v službe, nariadil mu: „Tak si služebně zapal!“

Jan Masaryk si chodil rád vypiť so spoločnosťou a keď sedeli v miestnosti, kde bol zavesený obraz otca-prezidenta, Jan ho obrátil k stene: „Tato, teď se nedívej.“ To sa rozprávalo v Martine v Národnom dome.

Večer pred smrťou mal pri posteli otvorenú Bibliu, podčiarknuté v Liste Galatským: „Ovoce pak Ducha jesti: Láska, radost, pokoj, tichost, dobrotivost, dobrota, věrnost, krotkost, středmost... Neboť kteříž jsou Kristovi, ti své tělo ukřižovali... Proti takovýmť není zákon.“

Keď sa vrátil z Moskvy, vystúpil z lietadla a povedal: „Do Moskvy jsem šel jako svobodný člověk a vrátil jsem se jako spráskaný pes.“

Ján Belnay, prekladateľ z francúzštiny a v diplomatických službách, ktorý neskôr robil v Tatrane, rozprával doktorovi Paštekovovi, že keď išli ráno z flámu, Jan Masaryk hovorí: „No, můj tato už sokoluje a já co...“

Július Vanovič, nar. 1935, Dražkovce pri Martine. Zápis Z. Vanovičová, 2004

AUTORITA SYMBOLU:
OSOBNOSTI ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY
V PAMÄTI A FOLKLÓRE SLOVÁKOV.
ŠTEFÁNIK A MASARYKOVCI

(K 90. výročiu založenia Československa)

Spoločný štát Čechov a Slovákov nebude nikdy len minulosťou, pretože je trvalo samozrejmom súčasťou histórie jedného aj druhého národa. Môžeme sa vzdávať jeho štátnych symbolov, vyberať, odsúvať, zavrhnúť, zabúdať niektoré skutočnosti, meniť na ne názor, rôznym spôsobom ich interpretovať, manipulovať, napriek tomu zostáva historickou skutočnosťou, ktorá oba národy spája. Zostáva dodnes súčasťou verejného povedomia, rovnako ako témou ústnej slovesnosti, folklórneho obrazu predstáv, legend, formovaných nielen lokálnymi či regionálnymi tradíciami, ale aj vplyvmi politických, vedome rozširovaných mýtov, kultov a fikcií, dobových nálad, spochybňovania a záštie, protikladných interpretácií aj jednostranných oslavovaní. Tento komplex predstáv v priebehu deväťdesiatich rokov od vzniku Československej republiky formoval symboly, ktoré v ústnej tradícii dodnes, aj po rozdelení republiky, zanechávajú svoje stopy.

Formovanie symbolov je charakteristickou črtou ľudského myslenia, symboly sa stávajú súčasťou dedičnej kultúrnej výbavy s funkciou nielen identifikovať spoločné skupinové aj individuálne hodnoty, predstavy, ideály, ale ich aj určitým spôsobom stabilizovať, aktualizovať. Symbolmi sa stávali osobnosti v kultúrach všetkých civilizácií, nielen významní panovníci, ale aj archetypové postavy božstiev, biblických postáv, svätcov, mučeníkov, bojovníkov, literárnych postáv, vzdelancov, aj ľudových hrdinov atď. Predstavovali najvýznamnejšie ľudské hodnoty morálnych, náboženských, kultúrnych i politických tradícií v dejinách.

Z mnohých výrazných osobností pôsobiacich v spoločnom štáte Slovákov a Čechov ústna slovesnosť vyseletovala niektoré podľa špecifických kritérií folklórnej tradície, ktoré boli zároveň ovplyvňované ich oficiálnou prezentáciou. Terénny materiál spomienkového rozprávania ukázal, že jednými z najdôležitejších kritérií boli tie, ktoré prepájali charakteristiky tradičných folklórnych hrdinov s vnímaním reálneho statusu osobnosti. Vychádzali čiastočne z historickej formy klasického biosu, ktorý zahŕňal nielen hierarchiu morálneho statusu a mučeníctva, ale aj reálne a mýtizované prvky biografie. Formovali sa v určitých historických podmienkach, ktoré ich mohli posilniť alebo oslabovať a preukazujú sa v ústnom repertoári širkou a bohatstvom charakterizujúcich motívov:

1. V týchto procesoch prijímania, formovania hrdinu či symbolu v ústnej slovesnosti má vo všeobecnosti dôležitú úlohu tzv. ľudovosť osobnosti. V tex-

- toch sa prejavuje motívmi priateľskej komunikácie s jednoduchými ľuďmi, nepovyšovania sa, pomoci.
2. Morálny kredit (preukázaný alebo prezentovaný) v motívoch modelových prejavov čestnosti, spravodlivosti, vzorového rodinného i spoločenského života atď., často zdôrazňovaných konfrontovaním s inými postavami s opačným správaním.
 3. Status obete má vo folklórnej tradícii jednu z najvýznamnejších pozícií, a to nielen svojou emocionálnou vyhrotenosťou, ale najmä ideovou silou presahujúcou vlastnú prítomnosť do perspektívy budúcnosti. Motívy prezentujú široký rozsah skutočností, od zrady, krivdy, smrti, interpretácií, pochybností a podozrievaní, po hľadanie nepriateľov a dôsledkov obete atď., ktoré sa z konkrétnej osobnosti často prenáša na širšie národné spoločenstvo.

Ak by sme vzťahli tieto kritériá ku konkrétnym osobnostiam česko-slovenskej minulosti, v ústnej slovesnosti sa aplikujú na: M. R. Štefánika, Slováka, astronóma, francúzskeho generála v prvej svetovej vojne, spoluzakladateľa Československej republiky, ktorý tragicky zahynul pri neobjasnenom leteckom nešťastí v 1919. roku; T. G. Masaryka, prvého prezidenta Československej republiky; Jana Masaryka, ministra zahraničných vecí, ktorý zahynul nevyjasnenou smrťou v r. 1948; Alicu Masarykovú, spolupracovníčku otca prezidenta a prezidentovu manželku Charlottu, ktorá zomrela v roku 1923. Všetky osobnosti mali úzku spojitosť s oboma národmi spoločného štátu a každá určitým spôsobom ovplyvňovala vnímanie jeho hodnôt.

V Československej republike sme mali možnosť sledovať formovanie národných symbolov M. R. Štefánika a Masarykovcov v priebehu celého dvadsiateho storočia a ich pôsobenie v spoločnosti nachádzame aj dnes na začiatku 21. storočia. Folkloristický výskum ich sleduje ako moderné symboly reálnych politických osobností pretavené ústnou tradíciou.

Po roku 1989, keď sa po štyridsiatich rokoch mohlo znova slobodne a otvorene nielen hovoriť, spomínať, ale aj skúmať a publikovať témy spojené s osobnosťami, ktoré boli v komunistickom režime tabuizované či spochybnované, našla si folkloristika na Slovensku znova cestu k staršiemu folklórnemu materiálu, objavenému v medziobdobí ideologického uvoľnenia v rokoch 1967 - 1969 a dopĺňala ho v 90. rokoch ďalším výskumom. V 60. rokoch ešte žili v Štefánikovom rodnom Podbradlanskom kraji jeho vrstovníci, najmä pri výskume spomienkového rozprávania o období prvej svetovej vojny, ktorý organizovala Katedra etnografie a folkloristiky FiFUK v Bratislave a Slovenská národopisná spoločnosť (dnes Národopisná spoločnosť Slovenska), sa našli o ňom živé výpovede legionárov a pamätníkov. Takisto sa verejne spomínalo na prvú republiku a Masarykovcov, čo od vzniku slovenského štátu, keď sa presadzovali kulty Andreja Hlinku a Jozefa Tisa, a v 50. rokoch zas kultu komunistických pohlavárov a sovietskych politických lídrov, bolo nevhodné, obmedzované a tabuizované. V rýchlo nasledujúcom období normalizácie po r. 1968 sa tieto materiály nemohli publikovať. S odumierajúcou generáciou sa nenávratne stratili aj originálne, autentické spomienky, niektoré sa zachovali v ďalších gene-

ráciách ako spomienky na rozprávanie predkov. Výskumy z deväťdesiatych rokov potvrdili silnú životnosť tohto repertoáru.

Ukázalo sa, že tento repertoár je relatívne obsiahly a tematicky bohatý napriek tomu, že sa dlhé desaťročia šíril iba privátnym spôsobom v uzavretých komunitách a rodinách, na rozdiel od obdobia spoločnej prvej republiky, keď bol podporovaný aj oficiálnym kultom týchto osobností. Nezanedbateľný vplyv mali pritom na Slovensku usadení českí učitelia, úradníci a zamestnanci či zmiešané česko-slovenské rodiny, ale vo veľkej miere najmä ústny repertoár v regiónoch spojených s osobnosťami M. R. Štefánika a rodinou Masarykovcov. Výskumy na Slovensku sa v prvom rade vykonali v Podbradlansko-podjavorinskom kraji v okolí rodiska M. R. Štefánika, v Košariskách, Brezovej pod Bradlom a priľahlých kopanicciach, a tiež v miestach častého pobytu Masarykovcov, v ich letnom sídle v Bystričke pri Martine v Turci a v prezidentskom sídle v Topoľčiankach. Menšia sonda na porovnanie materiálu pochádza z moravsko-slovenského pomedzia v oblasti Nedašova. Dnes možno konštatovať, že táto téma folklórneho repertoáru v minulosti aj v súčasnosti je jedným z dôležitých prostriedkov, ktoré udržiavali a dodnes udržiavajú povedomie a kontinuitu v slovensko-českých vzťahoch.

Skúmanie tejto témy prinieslo do folkloristiky aj možnosť riešiť niektoré metodologické problémy. Kým v minulosti sa folkloristický výskum ústnych podaní venoval najmä osobnostiam a postavám z hlbšej minulosti, premeneným tradíciou na legendu s málo reálnymi prvkami (Jánošík, postavy zbojníkov) (Melicherčík, 1952; Gašparíková, 2003), poukazoval najmä na prerastanie ľudového hrdinu na typ hrdinu národného.¹ Výskum folklórnej reflexie osobností 20. storočia poskytuje možnosť sledovať vytváranie kolektívnych symbolov a identít i procesy zmien ich vnímania vo vývinovom posune. Reálne historické osobnosti moderného politického a spoločenského života 20. storočia, reflektované generáciami tradovanými predstavami diferencovaných skupín vidieckeho i mestského obyvateľstva, prepájajú v sebe historickú skúsenosť s mýtizovaním, kultom aj lokálnym folklórom rovnako ako s pozitívnymi či negatívnymi vplyvmi dobových interpretácií histórie (Macho, 1999; Macho -Vanovičová, 2003; Vanovičová, 1998, 2001). Takisto v rámci regiónu či lokality prepájajú národné aj konfesijné antipatie a sympatie. Spájajú sa s viacerými historickými obdobiami a skutočnosťami – nielen s prvou svetovou vojnou, bojom našich národov o vlastný štát a s jeho vznikom, ale aj so vzťahmi oboch národov v počiatkoch štátu a v jeho ďalšom vývine, po vzniku slovenského štátu, v druhej svetovej vojne a partizánskom hnutí v Slovenskom národnom povstaní, v komunistickom režime, za okupácie sovietskymi vojskami a za normalizácie, i v postkomunistickom období a po zániku Česko-Slovenska.

V súvislosti so sledovaním mýtizovania reálnych osobností sa ukázala zaujímavá spojitosť s invariantom historickej hagiografickej schémy biografie a jej motívickými prvkami, ktoré sa vyseletovali pri špecifikovaní postavy a formovaní jej stabilného životopisu (Vanovičová, 1992). Rovnako zaujímavé boli zistenia spojitosti súčasného materiálu so špecifikami regionálnych tradícií folklórnych žánrov, ktoré poukazovali aj na symbolické prvky materiálu o zvykoch (Vanovičová, 1998). V po-

rovnání slovenského a moravského materiálu sa objavili niektoré rozdiely spojené s národnými charakteristikami a odlišnosťami, ktoré sa premietajú vo folklórnom materiáli (Vanovičová, 1998). Porovnania folklóru s historickou skutočnosťou a publikovanou spomienkovou a literárnou interpretáciou osobností, ako aj s dobovými aktualizáciami priniesli viacero zhodných motívov, tém, aj odlišných významov (Vanovičová, 2005) atď.

Stopy každej zo skúmaných osobností v pamäti nositeľov folklórnych tradícií boli osobité a v každom prostredí rôzne, s rôznymi motívmi a prepojeniami. Práve preto, že sa spájali s rôznymi identitami, ich interpretácia nebola jednoznačná a jednoznačne pozitívna. Charakterizovala ich ambivalentnosť, aj keď v určitých obdobiach prevládalo oficiálne idealizovanie či negativizovanie, pre život symbolu nie je určujúce oficiálne uznanie, ale žije v povedomí napriek tomu, že sa o ňom mlčí.

Generál Milan Rastislav Štefánik bol synom evanjelického farára v Košariskách, jeho tragická smrť v roku 1919 poznačila počiatky budovania československého štátu aj nevyjasnenými okolnosťami leteckého nešťastia, pri ktorom zahynul, čo sa stalo ústredným motívom ústnej slovesnosti spojeným s jeho osobnosťou. Ďalšie motívy nadväzovali na vnímanie jeho tragickej smrti: hľadanie jeho nepriateľov a obviňovanie zo zapríčinenia havárie, pohreb, výstavba jeho mohyly na Bradle, rozporný vzťah rôznych režimov (maďarskej vlády na začiatku 20. stor., Slovenskej republiky 1939 - 1945, komunistického režimu) k jeho osobnosti a mohyle a ich obrana domácimi obyvateľmi. Dôležitý bol jeho blízky vzťah k rodnému kraju a jeho obyvateľom spojený so spomienkami vrstovníkov a pamätníkov na jeho detstvo, rodinu a návraty domov.

T. G. Masaryk sa v ústnom podaní na Slovensku spája nielen so vzťahom k Štefánikovi a Slovensku, ale najmä osobitne k miestam, kam často prichádzal – k masarykovskej vile v Bystričke a k prezidentskému sídlu v Topoľčiankach – tiež s jeho obrazom pestovaným štátnym kultom, novinármi, fotografmi, s jeho vzťahom k dedinským ľuďom aj s materiálnou výpomocou. Spomienky sa dotýkajú osudu vily v Bystričke, návštevy Václava Havla a porovnávaní týchto dvoch prezidentov. Folklórny materiál poukazuje na spojitosť s miestnym povestovým repertoárom o rituáli víťania významných hostí (panovníkov, biskupov, aj Masarykovcov) kladením vatier na okolitých kopcoch. Výskum v Topoľčiankach (na rozdiel od evanjelickej Bystričky v katolíckej lokalite) napriek tomu, že sa tam vystriedali návštevy desiatich prezidentov rôznych režimov, potvrdil aj v konfrontácii s kultom J. Tisa autoritu masarykovského symbolu. Porovnanie s folklórnym repertoárom o T. G. Masarykovi z moravských obcí Nedašov a Nedašovská Lhota v roku 1998, ktoré patria do katolíckeho regiónu, poukázalo na niektoré charakteristické odlišnosti: širší a kritickejší pohľad na jeho osobnosť (napr. na jeho „voľnomyšlienkarstvo“, „kazenie mládeže“), ale aj rozšírenie motívov o pozitívne hodnotené diplomatické a štátnické aktivity. Naznačujú na rozdiel od slovenského materiálu nielen slabšiu prepojenosť s tradičnými folklórnymi žánrami (povešť, rozprávka), ale aj istú konfesijnú rigoróznosť a pevnejšie historické a národné povedomie tohto regiónu.

Jan Masaryk zanechal v slovenských krajoch výraznú stopu svojimi úprimnými, dobrými vzťahmi k dedinským ľuďom, vrstovníkom ako vtipný a zábavný spoločník v krčmách i pomocník na gazdovstve. Spomienkové rozprávanie eviduje jeho peknú slovenčinu, vzťah s otcom, anekdoty s jeho charakteristickými výroky a vzťah k Slovensku, prezentovaný aj v jeho prejavoch v rádiu Slobodná Európa počas druhej svetovej vojny. Podobne ako nevyjasnená smrť M. R. Štefánika, aj smrť Jana Masaryka hlboko zasiahla do vedomia i folklóru oboch národov a jej interpretácie, dohady a komentáre patria k hlavným motívom ústneho podania o jeho osobnosti. Aj symbolika jeho smrti sa zdôrazňuje napr. paralelou so samovraždou miestneho učiteľa pod tlakom komunistického združstevňovania (Nedašov).

Alica Masaryková s veľmi blízkym vzťahom k Slovensku žije v spomienkach ľudí najmä ako zakladateľka Sociálneho domu pri Ústave M. R. Štefánika, zdravotnej školy, daryňa kníh do verejnej knižnice v Martine, podporovateľka vzdelávania a pokroku, ako organizátorka ženských aktivít so záujmom o miestnu kultúru, zvyky, tradičný odev, históriu architektúry v Turci, ako podporovateľka chudobných či obdarovávateľka mladých neviest v Topoľčiankach. V rokoch 1929 - 1931 dala postaviť v Bystricike pri Martine dom, história ktorého je dodnes jednou z tém spomienkového rozprávania a symbolom prítomnosti Masarykovcov na Slovensku.

Obraz Charlotty Garrigue Masarykovej bol príkladom obetavosti a morálnym vzorom šíreným aj verejnými prednáškami napr. v evanjelických ženských spolkoch, ako to opisuje v spomienkach na svoju starú matku, Češku, manželku evanjelického farára na Dačovom Lome v rokoch 1937 - 1947 S. Očenášová-Štrbová: „Nemohla ma nezaujať prednáška, ktorú si Starinká pripravila pre dačovolomské ženy v rámci združenia evanjelických žien, keď im – nepochybujem, že s ohromným citovým zaujatím – vykladala o živote jej obľúbeného prezidenta Tomáša Garrigue Masaryka a jeho životnej družke Charlotte Garrigue Masarykovej, ktorá bola Starinkiným celoživotným vzorom... Charlotta, krásny to človek, jej svojím životom akoby ponúkala predstavu manželky, matky, partnerky, priateľky“ (Očenášová-Štrbová, 2003: 72-74). V prednáške vyzdvihuje jej krásu, vzdelanie, eleganciu, pritom prostotu a jednoduchosť, súcť s chudobnými a biednymi, bola ideálom a oporou manželovi v práci a jeho boji (cituje jej výrok: „Ty nesmieš ustúpiť, ty máš pravdu.“), napriek prekážkam a nepochopeniu sa nebála obetí, verila v dobro, právo a spravodlivosť, vo víťazstvo dobrej veci. Zdôrazňuje sa jej protestantstvo, pevné morálne zásady, vzhľadom k tomu, že bola Američanka, aj cit pre „ducha národa“ v novom československom štáte a pripodobňuje sa k biblickej Rut, ktorá bola odhodlaná nasledovať svojho manžela. „Mnohé ženy si statočne počínali, táto však všetky prevyšuje.“ V období katolíckeho slovenského štátu tak Charlotta Masaryková v evanjelickom prostredí predstavovala symbol konfesiónálne vyhranenej ideálnej ženy, ktorej autorita sa cez miestnu elitu premietala aj do vidieckych komunít.²

Okrem osobností za osobitné symboly Československej republiky na Slovensku môžeme považovať aj hmotné pamiatky, predovšetkým dve: mohylu M. R. Štefánika na Bradle od architekta Dušana Jurkoviča z roku 1928 a pylón s českým levom

v Bratislave, pôvodne spolu so sochou M. R. Štefánika od roku 2009 postavený pred novou budovou Slovenského národného divadla na Pribinovej ulici.³ S oboma pamätníkmi sa spájajú spomienkové rozprávania o ich histórii, najmä o snahách totalitných režimov o ich degradovanie, znevažovanie či ničenie.⁴

Nie je bez dôležitosti aj skutočnosť, že dve hlavné lokality, ktoré sa spájajú s osobnosťami Československej republiky na Slovensku – Košariská s Bradlom a Bystrička pri Martine – patria konfesionalne k typicky evanjelickým regiónom, zatiaľ čo Topoľčianky patria do oblasti katolíckej. Štefánik a Masarykovci patrili tiež k protestantským konfesiam. Často bol podľa konfesie poznačený aj vzťah rozprávačov k týmto symbolom a k Československu. Ak za prvej republiky existovala relatívna náboženská tolerancia, po vzniku totalitného katolíckeho slovenského štátu sa konfesionalne rozpory vyhranili a v komunistickej totalite, ktorá nastoľovala ateizáciu a náboženskú nivelizáciu, sa tieto skryté problémy umelo utlmovali. V postkomunistickom období, a najmä pred a po rozdelení Česko-Slovenska sa znova dostali na povrch spoločenských a politických vzťahov. Podľa konfesii sa často jednoznačne automaticky označovali evanjelici ako čechoslovakisti a prívrženci československých symbolov a katolíci sa priradzovali k nacionalistom a prívržencom bývalého slovenského štátu. Tak sa väčšinou hodnotil aj vzťah reprezentácií k osobnostiam - symbolom Československa.

V období Československej republiky boli jej osobnosti symbolmi a reprezentantmi štátu. T. G. Masaryk svojou oficiálnou funkciou prezidenta a presadzovaním čechoslovakizmu predstavoval štátny symbol.⁵ Ako spoločný symbol oboch národov (tak ako spoločný nepriateľ) mal v tom čase aj výraznú integračnú autoritu. Možno povedať, že v tejto súvislosti sa Štefánik stal slovenským národným symbolom rovnako so štátnou integračnou autoritou. Na základe autority symbolov sa kryštalizuje osobná aj skupinová identita. Krátko po roku 1989 boli snahy nadväzovať na idey prvej ČSR a vnímať aj V. Havla ako symbolického nasledovníka T. G. Masaryka. Tieto snahy sa však nenaplnili. V súčasnosti, po rozpade Česko-Slovenska, tieto symboly zostali symbolmi (národných, historických, konfesionalných) diferencovaných identít. Poznatky z týchto výskumov sú zatiaľ veľmi málo rozpracované, preto aj tieto poznámky nemožno považovať za konečné závery, ale iba za určité predbežné úvahy, ktoré by si azda zaslúžili väčšiu pozornosť z českej i slovenskej strany.

Každá z osobností, ktoré sa spájali a spájajú s Československou republikou, bola sama osebe jedinečná, zároveň spoločne formovali určitý symbolický priestor, symbolický kapitál, ako ho konštruje P. Bourdieu (Bourdieu, 2003: 81, 113-114, 131-133, 136) v jeho duálnom, subjektívno-objektívnom ponímaní, komplex hodnôt prenášaných aj na inštitúciu spoločného štátu, dnes vnímaných na jednej strane s nostalgiou, ale aj s kontroverzným prijímaním. Vzťah k symbolom určitým spôsobom reflektuje aj dejiny národov či štátu, sprostredkúva kontinuitu súčasnosti s minulosťou a poukazuje na budúcnosť. Tieto hodnoty a symboly majú aj v dnešnej dobe svoju silnú autoritu, s ktorou konfrontujú rozpad hodnôt, morálnu krízu v spoločnosti, aj hľadanie spoločných ciest v európskej histórii oboch našich národov.

POZNÁMKY

1. K takémuto národnému hrdinovi sociálneho typu, akým sa stal Jánošík svojím bojom za práva chudobných a spravodlivosť, sa aj v súčasnosti prihlasuje napr. politická reprezentácia na Slovensku: premiér Róbert Fico vyvolal svojimi výroky v januári 2008 búrlivú diskusiu o charaktere Jánošíka – zbojník a zlodej či legendárny ľudový sociálny hrdina, – ku ktorému sa ako k symbolu prihlasuje.
2. Na rozdiel od duchovných a kresťanských hodnôt Ch. Masarykovej v iných súvislostiach ústne podanie reflektuje ďalšie „prvé dámy“ Hanu Benešovú a Martu Gottwaldovú. Anekdoty ich predstavujú v kontraste dámy a prostitútky.
3. Bol vnímaný ako symbol československej štátnosti aj v období vojnového slovenského štátu, kedy stál na nábřeží Dunaja pred budovou Slovenského národného múzea, kde dnes stojí socha Tomáša G. Masaryka. Po okupácii bratislavskej Petržalky nemeckými vojskami pri svojej návšteve ho videl A. Hitler z druhej strany Dunaja a podľa ústneho podania povedal: „*Diese Katze muss weg!*“ Od 90. rokov prakticky dodnes sa na tomto mieste konajú 28. októbra každoročne zhromaždenia – i keď nie masové – pri príležitosti osláv vzniku Československej republiky.
4. Mohyly M. R. Štefánika na Bradle, postavenú z travertínu, podľa spomienkového rozprávania v 60. rokoch 20. storočia komunistickí okresní funkcionári dávali polievať kyselinou, aby ju zničili rozkladáním kameňa. V čase štefánikovských výročí, keď na nej návštevníci zapalovali vatry, ju strážili policajti na motorkách.
5. Štefánik sa nedožil oficiálnej štátnej funkcie v novom štáte, o vznik ktorého sa zaslúžil, zahynul pri tragickom leteckom nešťastí 4. mája 1919 pri návrate do vlasti. Preto ani nevystupuje v pozícii takého štátneho symbolu ako T. G. Masaryk, na Slovensku sa vníma skôr ako národný duchovný symbol.

K 90. VÝROČIU SMRTI GENERÁLA MILANA RASTISLAVA ŠTEFÁNIKA*

Na úvod tejto mojej štefánikovskej reflexie by som sa najprv chcela zastaviť pri aktuálnom diani a spomenúť niečo o oslavách tohto výročia na Slovensku. Dá sa totiž povedať, že 90. výročie tragickej smrti generála M. R. Štefánika (4. mája 1919) vyvolalo na Slovensku veľmi zaujímavé, a dokonca rozporné ohlasy. Po revolúcii 1989 sa v nádejne demokratizujúcom štáte zdalo, že aj tematika tabuizovaných názorov sa uvoľnila, oslobodila od komunistických interpretácií, výkladov. Dovolím si tu odcitovať z postrehov historika Milana Zemka: „Vytváranie Štefánikovej legendy a antilegendy má za uplynulých 90 rokov od jeho smrti do súčasnosti ... dva základné historické medzníky, a tými sú najprv nastolenie a po 40 rokoch pád komunistického politického režimu. ... Na medzivojnovú štefánikovskú legendu, ako aj na jej variant za vojnového Slovenského štátu odpovedal totiž až komunistický režim zásadnou antilegendou, ktorá mala prakticky vymazať Štefánika ako osobnosť základného významu v zápase o vznik Československa z vedomia slovenskej, resp. československej spoločnosti. Krátka epizóda roku 1968, keď sa verejnosť v uvoľnených politických pomeroch spontánne vrátila k Štefánikovej pamiatke, čo sa prejavilo aj vo vtedajšej publikačnej sfére, nemohla totiž podstatne ovplyvniť ideologický postoj komunistického režimu k Štefánikovi, a ten zostal v zásade rovnaký pred sovietskou okupáciou aj po nej. Zásadná zmena vo verejnom, oficiálnom nazeraní na Štefánika nastala až po páde komunistického režimu v roku 1989... Vývin názorov na generála Štefánika je však zložitejší aj v rámci vymedzených časových období, pretože nikdy nešlo len o Štefánika ako konkrétnu historickú osobu pôsobiacu v konkrétnom historickom čase, ale vždy sa vnímal aj ako spoločenský symbol s ambíciou integrovať čo najširšiu slovenskú, resp. československú verejnosť.“¹

Politická situácia sa však, najmä po rozpade Československej republiky v r. 1993, vyvíjala charakteristicky pre nerozvinuté postkomunistické krajiny, menili sa politické reprezentácie, ktoré sa dostávali k moci, a ešte v roku 2009 po novembri 1989 vládna garnitúra vo svojej špecifickej zostave – strany ľavicový SMER, nacionalistická SNS a upadajúce Mečiarove HZDS s veľmi nízkymi percentami prívržencov – presadzovala svoju rozpornú politiku. M. Zemko vtedajšiu situáciu komentuje takto: „Ak porovnam, ako skromne si v roku 2008 slovenská verejnosť aj predstavitelia štátu pripomenuli 90. výročie vzniku Československa a s akým rozmachom sa v tomto roku pripomína 90. výročie Štefánikovej smrti, nemôžem sa zbaviť zlého pocitu, možno zveličeného pocitu, akoby podľa názoru politickej elity, ale aj verejnosti Štefánikov život a najmä vrchol jeho činnosti v zahraničnom odboji so vznikom ČSR ani celkom nesúvisel, akoby išlo o dva rôzne dejinné príbehy. Obávam sa, že z takého prístupu k vzniku ČSR sa rodí jedna skrz-naskrz falošná legenda, ktorá však ohrozu-

je aj pamiatku samého Štefánika. Je predsa nepochybné, že práve vznik spoločného štátu Čechov a Slovákov dáva zmysel celej odbojovej činnosti aj tragickému záveru života ministra prvej československej vlády generála Štefánika.⁴²

Toto konštatovanie historika sa v jednotlivých konkrétnych oslavných programoch v Bratislave prejavovalo napr. veľmi jednostranným a jednoznačným vylučovaním českých účastníkov osláv – neboli pozvaní na medzinárodnú historickú konferenciu – zdôrazňovalo sa prepojenie Štefánika na Francúzsko a Taliansko – ich zástupcovia mali hlavné verejné príhovory, spievali sa piesne Edith Piaf – ale nacionalistická línia sa vyhocovala aj trápnyimi a smiešnymi verejnými výstupmi: napr. pri odhaľovaní staronovej Kafkovej sochy M. R. Štefánika s pôvodným pylónom a levom, o ktorú sa dlho viedol spor, na novom priestranstve pri Slovenskom národnom divadle v Bratislave bola vylúčená verejnosť, akt odhaľovania sa ľudom stojacim za nepriehľadným plotom premietal na obrazovku, pričom sa prezentovala len socha Štefánika a nikdy nie celé súsošie, aby sa nepripomínal tzv. „český“ lev.

Vrátim sa však od historickej a súčasnej situácie k výskumu spomienkového rozprávania o M. R. Štefánikovi. Po roku 1989, keď sa po 40 rokoch mohlo znova slobodne a otvorene nielen hovoriť, spomínať, ale aj skúmať a publikovať témy spojené s osobnosťami, ktoré boli v komunistickom režime tabuizované či spochybňované, našla si folkloristika na Slovensku znova cestu k staršiemu folklórnemu materiálu, objavenému v medziobdobí ideologického uvoľnenia v rokoch 1967 – 1969 a dopĺňala ho v 90. rokoch 20. storočia ďalším výskumom. V 60. rokoch ešte žili v Štefánikovom rodnom podbradlanskom kraji jeho vrstovníci. Najmä pri výskume spomienkového rozprávania o období 1. svetovej vojny, ktorý organizovala Katedra etnografie a folkloristiky FiF Univerzity Komenského a Národopisná spoločnosť Slovenska, sa našli o Štefánikovi živé výpovede legionárov a pamätníkov. V rýchlo nasledujúcom období normalizácie po r. 1968 sa tieto materiály nemohli publikovať. S odumierajúcou generáciou sa nenávratne stratili aj originálne, autentické spomienky, niektoré sa zachovali v ďalších generáciách ako spomienky na rozprávanie predkov. Výskumy v 90. rokoch potvrdili silnú životnosť tohto repertoáru. Zachovali sa aj rozprávania o Štefánikovi, na rozdiel od priamych pamätníkov už ovplyvnené viac publicistikou, oficiálnym hodnotením, reakciou na často protirečivé informácie a skúsenosti, ale aj podania najmladšej generácie, reakcie a predstavy detí o tejto osobnosti, najmä z okolia jej rodiska, poznačené výučbou v škole a miestnymi oslavnými akciami, ktorých sa zúčastňujú.

Na rozdiel od „klasickej“ línie historickej vedy, ktorá konštruje a mapuje dejiny v určitých obdobiach a kontextoch vlastným spôsobom, folkloristika má možnosť paralelne sledovať akési alternatívne, skryté dejiny v predstavách ľudí, ktorí ich prežívajú, prostredníctvom zaznamenávania memorátov či rozprávania zo života. Štúdium ústnej slovesnosti môže preto niekedy práve v týchto procesoch postihnúť prvky, ktoré štúdiu histórie v širokom zábere unikajú. Ústna slovesnosť selektuje, vyberá z historických udalostí určité čiastkové témy, doklady, informácie, z ktorých sa formuje predstava, obraz hrdinského typu.

Významné osobnosti v histórii sústreďujú v určitých obdobiach na seba pozornosť nielen v rámci oficiálnych politických reprezentácií, ale žijú aj v povedomí a ústne šírených naratívoch, hoci niekedy a niekde so silnejšou, inde slabšou intenzitou. Platí o nich to, čo napísal historik Ľubomír Lipták,³ že každý „významný historický jav je fixovaný a interpretovaný troma rovinami pamäti: ‚učenej‘, čo zaoberáva veda, po druhé pamäti oficiálnej, čo zaoberáva moc a jej služobníci, učení i insitní, a napokon je to pamäť individuálna, s dvoma predchádzajúcimi často v sváre, ale nie bez vzájomných väzieb“. Tak isto ako o pomníkoch podľa Liptáka platí, že „mali a majú ‚akoby dva životy‘ jeden oficiálny, na príslušné výročie či štátny sviatok, ako súčasť oficiálnej pamäti. Žili a žijú však aj inokedy, ako súčasť individuálnej pamäti a tradície lokálneho spoločenstva“. Tá druhá, „individuálna pamäť a tradície lokálneho spoločenstva“, mimohistorická úroveň vnímania dejín, je druhým, folkloristickým pólom skúmania určitého historického javu, rovnocenným historickému skúmaniu a interpretáciám.

Štvrtého mája 1919 pri Vajnorochoch zahynul M. R. Štefánik pri havárii lietadla, keď sa vracal z Talianska do oslobodenej vlasti ako minister vojny Československej republiky. Stalo sa to niekoľko mesiacov po skončení prvej svetovej vojny. Tento dátum je zároveň dátumom vzniku dohadov, podozrení, fám, politických špekulácií, ktoré túto tragickú udalosť povýšili na hlavný a východiskový motív spomienok na generála Štefánika. Je aj začiatkom mýtotvorného procesu, narastania hrdinského obrazu prostredníctvom folklórnej fabulácie podporovanej dobovými, rovnako pozitívnymi ako negatívnymi historickými a politickými tendenciami. Ako súčasť slovenskej národnej histórie spája sa so vznikom republiky a postavením slovenského národa v nej. Zdá sa, že bol aj jedným z prvkov, ktoré istým spôsobom poznačili v ďalšom historickom období národného vývinu predstavy, postoje a vzťahy v rámci republiky. Poukazuje na to nielen používanie a zneužívanie štefánikovskej mýtizácie v rôznych obdobiach vyhrotených konfliktov medzi národom Čechov a Slovákov, ale rovnako na druhej strane aj jeho úloha a význam v potvrdzovaní kontinuity a potreby spolužitia našich národov.

Záhadne okolnosti smrti vždy podnecujú zvedavosť, dohady, vytvárajú podmienky na šírenie viacerých možností jej vysvetľovania. Aj smrť M. R. Štefánika ako jedného zo zakladateľov štátu podnecuje mýtizáciu nevyjasnenými okolnosťami smrti vo fabuláciách o zrade, hľadaní vinníkov a nepriateľov, kde prevládajú také vysvetľovania leteckej havárie, ktoré vedú k jeho postaveniu ako obeť a mučeníka za vlasť a národ.

Jedným z hlavných motívov, ktoré vytvárajú obraz Štefánika vo všetkých generáciách, je realistické rozprávanie o detstve, rodine, rodnom kraji. V rozprávaní najstaršej generácie zo 60. rokov 20. stor. sa odzrkadľujú spomienky na spoločné detstvo a stretávanie sa s ním, na jeho návštevy u rodičov, keď sa vracal zo svojich ciest po svete, na správu o jeho šokujúcej smrti a veľkolepý pohreb, na stavanie mohyly na Bradle a jeho kult, národné púte na Bradlo, na komunistické prenasledovanie za udržiavanie jeho kultu.

K jedným z dokladov záujmu ľudí o Štefánika, jeho prácu a jeho zážitky patrí spomienka Štefánikovho brata z roku 1938 v nahrávke pre rozhlas (vysielanej na výročie jeho smrti 4. mája 2000 v Slovenskom rozhlase). Spomína, že po Milanovom príchode na Košariská sa zhromažďovali ľudia a počúvali jeho zážitky. Jedna starenka sa ho pýtala, ako to bolo na tom „Monblanskom jazere“, ďalšia sa pýtala, či je to pravda, že je tým „hastrigolom“ – astronómom, lebo že to bude skôr asi jeho brat Palo, z ktorého by to vystalo, že sa pletie Pánu Bohu do nebeského remesla.

Z ďalších motívov, ktoré vytvárajú cyklus rozprávání týkajúcich sa Štefánikovho života v zahraničí a jeho zážitkov, sú už viaceré ovplyvnené oficiálnym štefánikovským kultom, pestovaným najmä za 1. Československej republiky mediálnymi, školskými a literárnymi modelmi hrdinu, šírenými po jeho smrti. Prinášajú aj fantastické prvky z mimofolklórnych prameňov. V. Tille vo svojich spomienkach na Štefánika⁴ napr. uvádza:

„Pak vyprávěl o koupajících se dívkách, a při tom octl se v jeho ruce míšek ze zvláštní kůže naplněný perlami. Vzpomněl si při tom na tahitské lásky a vypravoval příběhy o dívkách, jež milovaly bílé muže a byly jim oddanými družkami... Vyprávěl o kapitánovi, jenž vedl Janssenovu výpravu na Tahiti. Kapitán ten žil na Tahiti s domorodou dívkou a taky se s ní chtěl oženit a vzít ji s sebou do Evropy. Dívka však sama odešla jet s ním, že je jen doma krásná. Kapitán loučil se s ní těžce, stále vzpomínal, po letech psal znovu a dověděl se, že dívka asi po dvou letech z lásky k němu zemřela. Byla pochována na místě, kde se poprvé s ním setkala, a hrob jí ozdobil kruhem korálu jež spolu lovili při koupání. Kapitán byl tím hluboce dojat. Vyprávěl ten příběh Štefánikovi cestou do Ameriky na lodním můstku za tiché, tropické noci, a pravil, jakmile zemře jeho staříčká matka, že se vzdá úplně světa a vstoupí do kláštera kartusianů.“

Aj z takýchto podobných príbehov azda možno predpokladať, že vychádzajú ohlasy na Štefánikove vlastné zážitky a historky, ktoré pri rôznych príležitostiach rozprával. Je známe z viacerých svedectiev, že bol „fantastický vypraváč“, „kouzelný vypraváč“, a príbehy iných ľudí, ktoré v spoločnosti rozprával, mohli byť neskôr pripisované aj jemu a pomáhali tak z neho vytvárať romantického hrdinu.

Najbohatším a centrálnym motívom folklórneho cyklu o M. R. Štefánikovi, od ktorého sa tradícia odvíja, je jeho smrť pri nevysvetlenej havárii lietadla. Folklórne podanie, ktoré vychádza na jednej strane z podnetov z oficiálnych politických verzií vysvetľovania okolností smrti šírených médiami, ale aj z fám, vytvára si ďalšie verzie vychádzajúce z folklórneho regionálneho a konfesijného základu. Literatúra faktu napr. uvádza prinajmenšom šesť vysvetlení smrti Štefánika: že bola spôsobená ním samým v záchvate choroby, poruchou lietadla pripravenou alebo nezavinenou, zostrelením lietadla – zámerným, omylom, zapríčinením rôznymi nepriateľskými silami s uvádzanými motiváciami činu (Maďarmi, Talianmi, Francúzmi, Čechmi – konkrétne Masarykom, Benešom, generálom Syrovým, slobodomurármi). Folklórne podanie dopĺňa tieto vysvetlenia konfesijným odporom a zásahom pápeža, sociálnym rozporom a stavovským rozdielom medzi Štefánikom a jeho snúbenicou kráľovského pôvodu markízou G. Benzoniovou, alebo osudovosťou jeho výnimočného života.

Tieto motívy dopĺňajú ďalšie epizódy nadväzujúce na samotnú smrť Štefánika – napr. veštbá jeho smrti pri otcovom pohrebe prasknutím rodinného stola, predpoveď miesta vlastného hrobu na Bradle, stavba mohyly, veľkoleposť pohrebu a výročné slávnosti – púte na Bradlo, návštevy jeho snúbenice na mohyle, prenasledovanie ľudí za prejavy uctievania Štefánika v rôznych obdobiach. Vladimír Roy vo svojich spomienkach na neho z roku 1932⁵ píše, čo povedal o pohrebe Štefánika na Bradle Clement Simon, vyslanec a zástupca vlády spojeneckého Francúzska: „hoci sám prešiel celým svetom, nezažil nikdy nič dojímavejšieho a krajšieho ako bol tento pohreb a vraj málokto kráľ mohol kedy byť poctený takým aktom piety a lásky“. Dve hmotné pamiatky sa stali aj osobitnými národnými symbolmi: mohyla M. R. Štefánika na Bradle od architekta Dušana Jurkoviča postavená v roku 1928 a pylón s levom, pôvodne spolu so sochou Štefánika od českého sochára Kafku na nábreží Dunaja v Bratislave (od roku 2009 lev na pylóne a pred ním Štefánik majú svoje dôstojné miesto v Štefánikovom pamätníku na Pribinovej ulici, tiež na nábreží Dunaja). S obojma pamätníkmi sa spájajú spomienkové rozprávania o ich histórii, najmä o snahách totalitných režimov o ich degradovanie, znevažovanie či ničenie.

K spomienkam a rozprávaniu o Štefánikovi sa pripájajú aj niektoré neverbálne a hmotné prejavy jeho kultu v jednotlivých domácnostiach, s ktorými som sa stretla pri výskume. Prechovávali sa mnohé suvenírové drobnosti – príviesky na kľúče, odznaky, fotografie mohyly a Štefánika, často spolu s Masarykom a Benešom z rôznych období, muzeálne vystavená olejomalba Štefánikovho portrétu alebo zmenšená kópia jeho sochy v leteckej uniforme, fotografia Štefánika zarámovaná spolu s páskom obhorenej látky, údajne z jeho košele, ktorú mal na sebe pri smrti, uctievaná ako relikvia.

Na záver sa dá konštatovať, že spoločný štát Čechov a Slovákov, ktorého symbolom je aj M. R. Štefánik, nebude nikdy len minulosťou, pretože je trvalo samozrejmovou súčasťou histórie jedného aj druhého národa. Môžeme sa vzdávať jeho štátnych symbolov, vyberať, odsúvať, zavrhovať, zabúdať niektoré skutočnosti, meniť na ne názor, rôznym spôsobom ich interpretovať, manipulovať, napriek tomu zostáva historickou skutočnosťou, ktorá oba národy spája. Zostáva dodnes súčasťou povedomia verejnosti, rovnako ako témou ústnej slovesnosti, folklórneho odrazu predstáv, legiend, formovaných nielen lokálnymi či regionálnymi tradíciami, ale aj vplyvmi politických, vedome rozširovaných mýtov, kultov a fikcií, dobových nálad, spochybňovania a záštie, ambivalentných interpretácií aj jednostranných oslavovaní.

Je prirodzené, že spomienky na generála M. R. Štefánika sa ani v súčasnosti netýkajú len Slovákov a Čechov, pretože jeho dlhodobé pôsobenie aj na poli astronómie, klimatológie, meteorológie, diplomatickej misie sa dotýka aj histórie iných štátov – Francúzska, Talianska, Ruska, Maroka, Ekvádoru, USA atď. – a blízkej spolupráce s mnohými zahraničnými významnými osobnosťami. Stáva sa, že sa dopĺňajú rôzne stopy jeho života aj v súčasnosti (napr. o jeho vzťahoch k ženám, o ďalšom domýšľaní tragickej udalosti jeho smrti). Preto je pravdepodobné, že sa môže ďalej rozšíriť aj výskum ústnej slovesnosti o generálovi M. R. Štefánikovi.

POZNÁMKY

1. Zemko, M. (2009). Štefánik medzi legendou a antilegendou. Premeny ich podôb v politicko-spoločenských zmenách 20. storočia. Uvedené na medzinárodnej historickej konferencii v máji 2009 v Bratislave.
2. Tamže.
3. Lipták. (1999). Storočie dlhšie ako sto rokov.
4. Tille. (1929). Vzpomínky na Štefánika. In: Štefánikův memorial.
5. Roy. (1932). Národný hrdina generál dr. Milan Rastislav Štefánik a jeho mausoleum na Bradle.

(*Text predniesla autorka na pôde Slavistického seminára Univerzity Bazilej vo Švajčiarsku v júni 2009. Poriadateľom bol Spolok Čechov a Slovákov v Bazileji DOMOV spolu so SVU, švajčiarskou pobočkou Spoločnosti pre vedu a umenie.)

Slávnostné odhalenie sochy M. R. Štefánika pri príležitosti 90. výročia jeho smrti.
(Časopis Bradlo 2009, č. 1, s. 3.)

LITERATÚRA A PRAMENE

- Bourdieu, P. (1998). *Teorie jednání*. Praha: Carolinum
- Čapek, K. (1969). *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha: Československý spisovatel
- Die Schöpfungsmythen*. (1980). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Enzyklopädie des Märchens*. (1990). Heslo Held/Heldin. Berlin – New York. Band 6, 2/3. S.
- Fremal, K. (1999). Osobnosť generála Dr. Milana Rastislava Štefánika v súčasných českých a slovenských učebniciach dejepisu. In: *Generál Dr. Milan Rastislav Štefánik – vojak a diplomat*. Ed. Hronský, M. – Čaplovič, M. Bratislava: Vojenský historický ústav
- Gašparíková-Horáková, A. (1995). *U Masarykovcov*. Bratislava: Academic Electronic Press
- Gašparíková, V. (2003). Príspevok k dejinám folkloristiky – O vzniku a realizácii medzinárodnej syntézy „Folklórne tradície o zbojníkoch v Karpatoch“. *Slovenský národopis* 51, 1, s. 32-50
- Gregorová, H. (1929). Z detstva generála M. R. Štefánika. In: *Štefánikův memorial*. Praha: Československý spisovatel
- Herben, I. – Mach, J. (1934). *T. G. M. Malé historky o velkém muži*. Praha: Orbis
- Hlôšková, H. (1992). Historické ústne tradície ako etnoidentifikačný faktor. *Slovenský národopis* 40, 1, s. 131-148
- Hodrová, D. (1989). *Hľadání románu*. Praha: Československý spisovatel
- Kiliánová, G. (1992). Rozprávanie zo života ako žáner ľudovej prózy. *Slovenský národopis* 40, 3, s. 267-279
- Kiliánová, G. (1991). Smrť v slovenských ľudových rozprávkach. *Tvorba T*, 3., s. 19-27
- Klimek, A. (1996). *Boj o hrad I*. Praha: Panevropa
- Komorovský, J. (1956). Rozprávky o kráľovi Matejovi a ich vzťah k staroruským apokryfom o kráľovi Šalamúnovi. *Časopis pro slovanský jazyk, literaturu a dějiny SSSR*, 1, s. 295-300
- Komorovský, J. (1957). *Kráľ Matej Korvín v ľudovej prozaickej slovesnosti*. Bratislava: Slovenská akadémia vied
- Komorovský, J. (1972). *Kratochvíľne príbehy kráľa Mateja*. Bratislava: Mladé letá
- Kováč, L. (1992). „Prírodovedný (životný) svet“ ako biologický problém. *Tvorba T*, 7, s. 5
- Kšišnan, M. (2012). *Milan Rastislav Štefánik*. Brno, Praha: C Press, SNA
- Leščák, M. – Sirovátka, O. (1982). *Folklór a folkloristika*. Bratislava: Smena
- Lipták, Ľ. (1999). *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava: Kalligram
- Ludvíkovský, J. (1925). *Řecký román dobrodružný*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

- Macho, P. (2001). Štefánik ako symbol a mýtus v historickom vývoji. *Slovenský národopis* 49, 3, s. 314-327
- Macho, P. (1999). Štefánik v poézii. K formovaniu obrazu národného hrdinu prostredníctvom umeleckej literatúry. In: *Generál Dr. M. R. Štefánik – vojak a diplomat*. Ed. M. Hronský – M. Čaplovič. Bratislava: Vojenský historický ústav
- Macho, P. – Vanovičová, Z. (2003). Der Mythos von Milan Rastislav Štefánik in Geschichtsschreibung und mündlicher Überlieferung. In: *Heroen, Mythen, Identitäten. Die Slowakei und Österreich im Vergleich*. Hrsg. Stekl, H. – Mannová, E. (=Wiener Vorlesungen Konversatorien und Studien. Bd. 14), Wien: Facultas Verlags- und Buchhandels AP, 2003, S. 199-229
- Masaryk, J. (1990). *Volá Londýn*. Praha: Panorama
- Masaryková, A. (1994). *Dětství a mládí*. Praha: Ústav Tomáše Garrigua Masaryka
- Masarykovci a Bystrička. Spomienky na Bystričku a spomienky pamätníkov* (2004). Ed. Frkáňová, Z. Martin: Klub priateľov T. G. Masaryka a M. R. Štefánika v Martine
- Meletinskij, J. M. (1989). *Poetika mýtu*. Praha: Academia
- Melicherčík, A. (1952). *Jánošíkovská tradícia na Slovensku*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení
- Očenášová-Štrbová, S. (2000). *S otvorenou náručou*. Mošovce: Doma
- Ponická, H. (1990). *MRS – hrdina sa vracia*. Bratislava: Pressfoto
- Popova, T. V. (1975). Antičnaja biografija i vizantijskaja ajografija. In: *Antičnosť i Vizantija*. Ed. Frejberg, L. A. Moskva: Nauka
- Ratkoš, P. (1977). *Veľkomoravské legendy a povesti*. Bratislava: Tatran
- Roy, V. (1932). *Národný hrdina generál dr. Milan Rastislav Štefánik a jeho mauzoleum na Bradle*. Myjava: Nákladom a tlačou Daniela Pažického
- Sirovátka, O. (1996). *Srovnávací studie o české lidové slovesnosti*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku Akademie věd České Republiky
- Slovník literární teorie* (1977). Praha: Československý spisovatel
- Sterlingová, C. (1991). *Případ Masaryk*. Praha: Leprez
- Sum, A. (2000). *Otec a syn. Tomáš Garrigue a Jan Masarykové ve vzpomínkách přátel a pamětníků*. Praha: Pragma
- Sutton, W. (1966). Psychologická a mytologická kritika. In: *Západní literární věda a estetika*. Praha: Československý spisovatel
- Štefánikův memorial*. (1929). Praha: Památník odboje
- Štvrtecký, Š. (1990). *Náš M. R. Štefánik*. Bratislava: Smena
- Tille, V. (1929). Vzpomínky na Štefánika. In: *Štefánikův memorial*. Ed. Bareš, A. Praha: Památník odboje
- Úsměvy Jana Masaryka* (1969). Ed. Thiele, V. Praha: Melantrich
- Vanovič, J. (1990). *Kniha o starom Martine*. Bratislava: Tatran
- Vanovičová, Z. (1991). Obraz hrdinu v slovenskom prozaickom folklóre. Na príklade folklórneho cyklu o M. R. Štefánikovi. In: *Kontinuita a konflikt hodnôt každo-dennej kultúry*. Ed. Ratica, D. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 136-145

- Vanovičová, Z. (1992). Motív smrti ako mýtotočný prvok vo folklórnom cykle o M. R. Štefánikovi. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry. Výsledky výskumov v roku 1992*. Ed. Ratica, D. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 115-126
- Vanovičová, Z. (1993). Prvky biosu v súčasnom slovenskom folklóre. *Národopisné informácie* 1, s. 46-56
- Vanovičová, Z. (1998). Folklórny hrdina za národnou hranicou (Tomáš Garrigue Masaryk na Slovensku). In: *Gramatika národného mýtu a folklór*. Ed. Z. Profantová. Bratislava: ARM 333, s. 51-73
- Vanovičová, Z. (2001). Genius loci – genius personae: Topoľčianky (TGM na Slovensku II.) In: *Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí*. (Studie Slovákého muzea 6/2001). Uherské Hradiště, s. 135-141
- Vanovičová, Z. (2001). Milan Rastislav Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku. *Slovenský národopis* 49, 3, s. 328-340
- Vanovičová, Z. (2005). Obraz Jana Masaryka v ústnom podaní. In: *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko (a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989* II. Ed. Z. Profantová. Bratislava: ARM 333, s. 112-121
- Vanovičová, Z. (1996). Národný hrdina – folklórny hrdina (M. R. Štefánik). *Etnologické rozpravy* 1, s. 103-108
- Vároš, M. (1991). *Posledný let generála Štefánika*. Bratislava: Obzor
- Volksdichtung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit*. (1989). Hrsg. Röhrich, L.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku* (1976). Bratislava: Veda
- Von See, K. (1971). *Germanische Heldensage. Stoffe, Probleme, Methoden*. Časť Das Menschenbild der Heldensage. Frankfurt a. M: Athenäum Verlag, S. 166-171

EDIČNÁ POZNÁMKA:

bibliografia publikovaných a štúdií a prednášok Zory Vanovičovej

Obraz hrdinu v slovenskom prozaickom folklóre. (Na príklade folklórneho cyklu o M. R. Štefánikovi). (1991). In: *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry*. Ed. Ratica, D. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 136-145

Prvky biosu v súčasnom slovenskom folklóre. (1993). *Národopisné informácie*, 1, s. 46-56

Motív smrti ako mýtotočný prvok vo folklórnom cykle o M. R. Štefánikovi. (1992). In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Výsledky výskumov v roku 1992. Ed. Ratica, D. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 115-126

M. R. Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku. (2001). *Slovenský národopis* 49, 3, s. 328-343

Folklórny hrdina za národnou hranicou. (TGM na Slovensku I.). (1998). In: *Gramatika národného mýtu a folklór*. Ed. Profantová, Z. Bratislava: ARM 333, s. 51-73

Genius loci – genius personae: Topoľčianky. (TGM na Slovensku II.). (2001). In: *Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí*. (=Studie Slováckého muzea č. 6). Uherské Hradiště, s. 135-141

Autorita symbolu. Osobnosti Československej republiky v pamäti a folklóre Slovákov: Štefánik a Masarykovci. (2008). In: *ČSR 90. Folia Ethnographica* 42. Supplementum ad Acta Musei Moraviae. Brno: Moravské zemské muzeum, s. 107-113

M. R. Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku. (K 90. výročiu smrti generála Milana Rastislava Štefánika.) Text prednesený vo Švajčiarsku na univerzite v Bazileji v júni 2009

NAMIESTO ZÁVERU: NIEKOĽKO NESÚVISLÝCH OSOBNÝCH POZNÁMOK JEDNÉHO HISTORIKA K TÉME TEJTO KNIHY

V posledných desaťročiach prebieha aj na Slovensku intenzívnejší výskum kolektívnej/sociálnej pamäti a tzv. miest pamäti, bádatelia čoraz častejšie obracajú svoju pozornosť k takým fenoménom, ako sú symboly, mýty, stereotypy. Analyzujú ich význam a funkciu v rôznych, najčastejšie etnických, resp. národných spoločnostiach, ich fungovanie v konkrétnej identitnej praxi. Špecifickú podmnožinu národných symbolov pritom tvoria personálne symboly, presnejšie obrazy a príbehy historických osobností, ktoré sa stali v priebehu historického vývoja z rôznych dôvodov predmetom idealizácie, sakralizácie a mýtizácie.

Do výskumného procesu o týchto fenoménoch sa zapájajú odborníci z viacerých vedeckých odborov, preto je logické, že so záujmom sledujú bádanie o tejto problematike u „susedov“. Vyššie spomínané koncepty sa síce v odbornom historiografickom diskurze udomácnili, ale pre značnú časť historikov predstavujú stále skôr okrajovú, do istej miery exkluzivistickú záležitosť. Napriek tomu výskum týchto fenoménov vnímam ako istú príležitosť a výzvu – okrem iného aj preto, lebo bádateľa zo svojej podstaty nasmerúva k interdisciplinarite alebo aspoň k tomu, aby sa inšpiroval metódami, prístupmi a závermi iných vedeckých disciplín.

Tradične orientovaná pozitivistická historiografia, ktorá bazíruje na faktoch, sa usiluje zistiť „ako to naozaj bolo“. Spravidla ju nezaujíma to, čo si o konkrétnych historických udalostiach alebo osobnostiach myslia a rozprávajú bežní ľudia, hoci je evidentné, že sú pri svojom rozhodovaní sa, pri svojej činnosti motivovaní a ovplyvňovaní nielen objektívnou realitou, ale aj obrazom tejto reality vo svojich hlavách. Pozitivistický historik zameraný na tzv. „veľké dejiny“, pod čím sa väčšinou rozumejú politické dejiny na (celo)národnej makroúrovni, sa neraz ocitá v úlohe dona Quijota: bojuje proti večným veterným mlynom, t. j. proti rôznym fámam, legendám a „neobjektívnym“ informáciám. Akonáhle však historik opustí tradičné pole tzv. „veľkých“ t. j. politických dejín a zameria sa na širšie chápané sociálne dejiny, v ktorých má svoje miesto aj výskum sociálnej predstavivosti, sociálnej komunikácie a podobných fenoménov, nevyhnutne musí naraziť na ústnu ľudovú slovesnosť a folklorizované prejavy.

Zora Vanovičová svoj folkloristický výskum doteraz ukotvovala v lokálnom a regionálnom rámci: v prípade M. R. Štefánika ide o jeho rodný kraj, resp. obce Košariská, Priepasné, Brezová pod Bradlom a Hradište pod Vrátnom; v prípade T. G. Masaryka zase o dve špecifické lokality, obce s odlišnou konfesijnou štruktúrou („evanjelickú“ Bystričku, „katolícke“ Topoľčianky): konfesijná identita oby-

vateľov týchto obcí sa podpísala aj pod výslednú podobu prozaického rozprávania o Masarykovi. Autorita symbolu sa naozaj prejavuje aj v ľudovom rozprávaní, ktoré v prostredí Topoľčianok nadobudlo podobu zdanlivo bizarného vyjadrenia „keď bol Tiso Masarykom“ (rozumej, keď zastával úrad prezidenta a z tohto titulu navštevoval zámok v Topoľčiankach).

Očakávania bádateľa, či už je to historik, folklorista alebo príslušník inej vednej disciplíny, niekedy zostávajú nenaplnené, resp. výsledok výskumu je niekedy sprevádzaný pocitom sklamaní. Pritom všetci vieme, že aj negatívny alebo pôvodným očakávaniam nezodpovedajúci výsledok má určitú výpovednú hodnotu. S touto skutočnosťou sa stretol takmer každý bádateľ. Z. Vanovičová to pripomína v súvislosti s experimentálnymi slohovými prácami, ktoré písali žiaci na základnej škole v Brezovej pod Bradlom. Téma bola stanovená v podobe hypotetickej otázky: Čo by bolo, keby... (keby Štefánik nebol zahynul v roku 1919?). Žiaci mali teda domyslieť Štefánikov príbeh, pričom zadávateľka úlohy očakávala, že v textoch sa prejaví vplyv rozprávania rodičov, resp. starých rodičov, no nie je to tak. Vysvetľuje to okrem iného aj vplyvom komunistického režimu.

Tu by som možno vyzdvihol moju konkrétnu skúsenosť pri výskume obrazu Jozefa Miloslava Hurbana v lokálnej historickej pamäti (na príklade Beckova). Treba povedať, že lokálna politika pamäti je dosť silno naviazaná na túto historickú osobnosť (expozícia miestneho múzea, pamätná tabuľa na budove evanjelickej fary, názov základnej školy, dokonca aj názov miestneho poľovníckeho združenia; samozrejme aj celonárodné oslavy v Roku J. M. Hurbana /2007/). Môj predpoklad, že táto skutočnosť sa intenzívne prejaví aj na slohových prácach, resp. básničkách beckovských detí, sa však nenaplnil.

Aj keď beckovské deti nepísali texty priamo o Hurbanovi, ako to bolo v prípade brezovských žiakov a ich slohu o Štefánikovi; písali básničky o svojej rodnej obci. Išlo o súťaž vypísanú obecným úradom. Väčšina detí sa však primárne identifikovala s inou historickou postavou – do svojich veršovaniek vkladali skôr obraz osobnosti stredovekého oligarchu, majiteľa beckovského hradu, vojvodu Ctibora zo Ctiboric. Otázne je, či v tejto lokalite – na rozdiel od neďalekej Kálnice – vôbec existuje folklórne rozprávanie o Hurbanovi, ktoré mohlo deti ovplyvniť. Nie je celkom jasné, či za týmto výsledkom stála školská lektúra, informácie z domu alebo vizuálny zážitok z najmonumentálnejšej pamiatky obce (hradu), ktoré sa spájajú s postavou stredovekého feudála. Napriek tomu si však môžeme položiť otázku o existencii styčných bodov a analógií v oboch slohových úlohách (inšpirácia povest'ovými a rozprávkovými naratívami /keby Štefánik zostal nažive, postavil by si na Bradle hrad a vládol by z neho ako kráľ alebo prezident/).

Autorka sama poukazuje na skutočnosť, že v ďalších výskumoch bude potrebné venovať pozornosť poznávaniu a sledovaniu folklórnych prejavov o Štefánikovi k iným folklorizovaným historickým osobnostiam, ktoré sa stali významnými symbolmi (T. G. Masaryk, A. Hlinka, J. Tiso). Folklorizácia a mýtizácia týchto tém však v súčasnosti nepredstavuje uzatvorený proces, naopak, je stále „vo veľmi živom po-

hybe“. Z dnešného stavu folklóru teda podľa nej nemožno vyvodzovať jednoznačné a konečné závery.

Z. Vanovičová upozorňuje, že úloha najstaršej žijúcej generácie pri udržiavaní štefánikovskej tradície prezentuje význam a funkciu folklóru ako paralelnej a komplexnej histórie národa. S takouto eventualitou – nazdávam sa – môžeme počítať aj pri výskume ďalších historických osobností, konkrétne napr. Andreja Hlinku.

Malý kolektív slovenských historikov zapojených do medzinárodného projektu v rámci Visegrádskej štvorky, ktorý je zameraný na výskum konkrétnych historických osobností ako *miest pamäti*, si vybral za cieľ svojho bádania práve obraz Andreja Hlinku v kolektívnej pamäti. Na jednej strane je potešiteľné, že sa môžeme do istej miery inšpirovať publikáciou Z. Vanovičovej, na druhej strane si však uvedomujeme, že suma poznania, ktorou v súčasnosti ako historici disponujeme, je výsledkom skúmania tých produktov, ktoré spravidla vznikali v hlavách príslušníkov elitných vrstiev (politikov, žurnalistov, historikov, básnikov, sochárov atď.). Pohľad na Hlinku „zdoľa“ zostáva pred nami väčšinou utajený, nepoznaný. Oprávnené však môžeme predpokladať, že Hlinka sa stal súčasťou folklórneho prozaického rozprávania pomerne skoro, ešte pred štátnym prevratom v roku 1918 (v súvislosti s tragédiou v Černej, 1907). Nielen na Štefánikovom, ale aj na Hlinkovom príklade možno sledovať vzájomné interakcie medzi oficiálnou a neoficiálnou pamäťou (osobnými individuálnymi spomienkami, resp. folklórnym podaním). Paradoxne sa však osobe Andreja Hlinku ako téme folkloristických výskumov na Slovensku zatiaľ nikto nevenoval.

Čo povedať na záver tohto záveru? Kniha o autorite symbolov je na svete: máme možnosť chytiť ju do rúk, prečítať a poučiť sa, inšpirovať sa. Aj my, historici. Súhlasím s autorkou tejto publikácie, že štúdium ústnej ľudovej slovesnosti môže niekedy práve v procesoch „historických mytológií“ postihnúť prvky, ktoré štúdiu histórie v širokom zábere unikajú.

*Peter Macho
Historický ústav SAV
Bratislava*

Zora Vanovičová:
THE AUTHORITY OF A SYMBOL

Summary

The formation of symbols is a characteristic feature of human thought; symbols become part of the inherited cultural equipment to not only identify common groups and individual values, ideas and ideals, but also to somehow stabilize and update them. Out of many outstanding personalities influencing the joint state of Czechs and Slovaks, the oral tradition selected some, on the basis of specific criteria of folklore traditions, which were also affected by their official presentation. The field investigation of the collective narratives shows that the main criteria for their selection were folk character of the personality, its moral credit and its status of victim.

In 1989, after the fall of communist regime, one could again freely and openly talk, reminisce, investigate and publish topics associated with personalities that were tabooed and doubted for more than forty years. Folklore studies in Slovakia turned its attention to the older folklore material collected in the period of ideological relaxation in the years 1967 - 1969 and complete it with further actual research. The exploration of this topic brought to folklore studies opportunities to address some methodological problems. In the past, the research of oral tradition was concentrated mainly on particular personalities and characters from the distant past which were transformed by tradition into a legend with only few realistic elements (for instance national and folk hero Jánošík). The research of folklore reflection of the 20th century personalities has provided the challenge to track the creation of collective symbols and identities and the change of their perception during the time.

The real historical personalities of modern political and social life of the 20th century, reflected in ideas of diverse groups of rural and urban populations, connect the historical experience with myths, cult, local folklore as well as the positive and negative influences of contemporary interpretations of history. The national and religious antipathy and affinity are also interconnected within the region or locality. These are connected to several historical periods and facts: the First World War, the struggle of our nation for the own state, the relationship between the nations in the early days of the state and in its further development, then the Slovak state, the World War II, partisan movement during the Slovak National Uprising, the communist regime, the occupation by Soviet troops, the normalization, and finally the post-communist period and the dissolution of Czecho-Slovakia.

The author in the individual chapters addresses a picture of prominent historical figures connected with the formation and existence of the Czechoslovak Republic: Milan Rastislav Štefánik, the first president Tomáš Garrigue Masaryk (1850 - 1937) and his son Jan Masaryk, foreign minister in the Czechoslovak government after World War II in oral prosaic tradition.

Based on the research material obtained in Brezová pod Bradlom, Košariská and its vicinity, the author in the study *The image of a hero in Slovak prosaic folklore* (“*Obráz hrdinu v slovenskom prozaickom folklóre*”) states that folk narratives of general M.R. Štefánik’s personality is necessary to interpret within its complicated historical and political context, including also the periods before and after M.R. Štefánik’s life. Folk narratives are constantly maintaining the continuity of his image, pointing out his importance for the present and future and his spiritual potential for the national community. The range of official and folk manifestations about him varies from romantic and pathetically emotional perception through real-factual (often unilaterally positively celebratory) to negativistic political discrediting. This is one significant sign of M. R. Štefánik’s myth, which shows its exceptionality in Slovak folklore.

The part *The elements of bios in the contemporary Slovak folklore* (“*Prvky biosu v súčasnom slovenskom folklóre*”) is based on the scheme of basic and classical bios of the biblical story of Christ’s life, the life of a Byzantine saint, one of the oldest and most popular genres of Byzantine literature, which as a prototype of canon biography (T.V. Popovová also analyses the oldest biographies preserved in Slovakia – ‘The life of Constantine (Cyril)’ and ‘The life of Method’). The genre of bios is further developed in three ways: 1) to remember the stories of important people, 2) the celebration of a hero, 3) the moralistic and psychological role. The study of a folklore cycle about M. R. Štefánik with elements of bios, shows that it incorporates more real and specific issues from historical period and the events concerned, the closer the topic gets to the present (as well as stories from life), but at the same time keeps the classic elements of folklore genres and themes in the tradition.

The part titled *The theme of death as a myth-creating element in the folklore cycle about M. R. Štefánik* (“*Motív smrti ako mýtotovorný prvok vo folklórnom cykle o M. R. Štefánikovi*”) suggests that the mysterious circumstances surrounding death in general encourage curiosity, conjecture and conditions for spreading different possibilities for its explanations. The political myth-creating process that becomes folklore, of which the Štefánik’s folklore cycle undoubtedly is a part, includes not only the various political illusions, substantiating political attitudes, but also the archetype fate of how M. R. Štefánik was violently and mysteriously killed in a plane crash on 4th May, 1919 at Vajnory (there were reported at least six different explanations of his death). Finally the author pays attention to the process of interpreting his life within the folk tradition and the national idea, which embodies the hero, and his transmission to immortality.

The part *M.R. Štefánik in the oral tradition in Slovakia* (“*M. R. Štefánik v ústnej tradícii na Slovensku*”) suggests that images of different folk heroic types are developed through the whole cycle of episodes about their character, activities, life and relationship to the neighbourhood. Thus the concrete personality is taken as a model characterising a particular locality or region, and under certain circumstances can grow into a national hero. The reflection of the personality of M. R. Štefánik in the oral tradition, points to differences in the perspectives of several generations, not only with the concern of turning him into a myth, but also in connection to the differ-

ent historical experiences of the generations and impact of different political regimes. On the one hand, there are still memories of direct eyewitnesses, contemporaries and peers of M. R. Štefánik, on the other, the narrative of subsequent generations are more affected by journalism, official evaluation, reaction to the often contradictory information and experiences, and then also the reactions of the youngest generation, ideas and knowledge of children.

The folk hero across national border ("T. G. Masaryk in Slovakia I.") is devoted to folklore cycles of important personalities of the common history of Slovaks and Czechs. There is a folklore cycle concerning the life of the first Czechoslovak president T. G. Masaryk and his family at the both sides of the mutual border. In Slovakia, especially in his holiday destination in Topoľčianky (where he used to spend the summer at the castle with his family, welcoming the visits of friends, politicians, artists and eminent personalities from abroad), and also in Bystrička near Martin. These regular summer visits with his family date back to 1887, when he was still a professor at the University of Prague. After he was elected President, he spent several summers in Bystrička in a villa that was built by his daughter Alica in 1931. Here the folklore topics are devoted to their villa in Bystrička that they called 'manor house', relationship of the president and his children Alica and Jan to the people of Bystrička and Martin, the fate of Bystrička's 'manor house' confiscated in 1952 (which includes the current, contemporary relations to the Masaryk tradition), the image of the Slovak-Czech relations at the local level and the confrontation of the two presidents, T. G. Masaryk and Václav Havel, and their relationship to Slovakia. The comparative probe into the folk repertoire with the topic of T.G. Masaryk's personality in the territory of the Czech Republic (municipality Nedašov, Nedašovská Lhota district Valašské Klobouky) on the Slovak-Moravian border highlighted some common features, but also differences to the Slovak view.

The part *Genius loci – genius personae: Topoľčianky. T. G. Masaryk in Slovakia II.* ("*Genius loci – genius personae: Topoľčianky. T. G. Masaryk na Slovensku II.*") points to the village Topoľčianky, still known for its historical role in the first half of the 20th century, when, regularly, for several months a year it used to be not only the resting place of the president T. G. Masaryk, his family and government officials and other important domestic and foreign guests, but also a center of management of the Czechoslovak state. It was one of the few sites where, at the time, political and diplomatic influence was concentrated, where the elements of the myth-creating image of the first president were formed, from where stories about the President's relationship to the ordinary people and his cult were spread by printed media. It was also a place where artistic photos of his private life and Čapek's book of conversations with him originated. For the village it was a period when it became known as the "Masaryk's Topoľčianky" and carried the torch of good relations between Czechs and Slovaks and a flag of a joined state in favourable or unfavourable conditions of its political perception.

The image of Jan Masaryk in oral tradition ("Obráz Jana Masaryka v ústnom podaní"), by selecting certain motifs of his life mainly consists of three layers, which correspond to certain episodes of bios mode (his life): childhood, youth, relation-

ships with people, character traits, wisdom, death and his legacy into the future. They are intertwined with the published facts, with the memories of individuals and their ancestors, as well as various rumoured news disseminated to clarify the unexplained circumstances of his death.

In the part titled *The 90th anniversary of the death of General Milan Rastislav Štefánik* (“*K 90. výročiu smrti generála Milana Rastislava Štefánika*”) the author recalls the celebration of this anniversary in Slovakia organised by ‘The association of Czechs and Slovaks’ in Basel (DOMOV, “HOME”) and the Swiss branch of the Society of Arts Sciences (SVU) on the grounds of the Slavonic seminary at University of Basel in June 2009. Here, the results of folkloristic research concerning the personality of M.R. Štefánik were presented.

The relationship to the symbols in some way reflects the history of a nation or state and facilitates the continuity of the present with the past pointing at the same time to the future. These values and symbols have a strong authority even today, which confronts the disintegration of values and moral crisis in society, as well as the search for common pathways in the European history of two nations, the Czechs and the Slovaks.

Zora Vanovičová
Autorita symbolu

Rok vydania: 2014

Počet strán: 116

Vydavateľ: Ústav etnológie SAV

Prvé vydanie.

Miesto vydania: Bratislava

Návrh obálky: Mgr. art. Mária Molčányiová Zdravecká

Technická redakcia: Mgr. Juraj Molčányi

Vydané a vytlačené: ZING PRINT, Bratislava

ISBN 978-80-970975-2-3

EAN 9788097097523